INTERNATIONAL IDEA
INSTITUTE FOR DEMOCRACY AND ELECTORAL ASSISTANCE

Ejemplar de archivo

Ri junamina'oj pa Iximulew

Ri nrajowaj ronojel jun tinamït

Rub'eyal ri samaj pa jun Rucholajem Amaq'el Tinamït

DISTRIBUCION GRATUITA
PROHIBIDA SU VENTA

Ri junamina'oj pa Iximulew

Ri nrajowaj ronojel jun tinamït

Rub'eyal ri samaj pa jun Rucholajem Amaq'el Tinamït

(Kaqchikel ch'ab'äl)

Pa Iximulew, Runik'ajal Kaqasetul, 1999

Rub'i' ri wuj pa kaxlan tzij:
DEMOCRACIA EN GUATEMALA, LA MISIÓN DE UN PUEBLO ENTERO

Re jun wuj re' **Rujanamina'oj ri Iximulew, Ri Nrajowaj Ronojel jun Tinamit «Rub'eyal ri samaj pa jun Rucholajem Amaq'el Tinamit»** re samaj re' xutz'ib'aj ri ma Edelberta Torres-Rivas, K'amol Rub'ey ri Nrajowaj ri aj Juk'an ya' taq Ruwach'ulew (IDEA), xel pa rub'eyal ri q'alajirisab'äl wuj: Rujunamina'oj ri Iximulew. Ri nrajowaj ronojel jun tinamit. Chuqa' xto'on rik'in re samaj re' ri xta Carmen Rosa de León ri xk'amon rub'eyal rutzijob'al ri samaj. Ri aj na'oj ri rutzijob'al ri wuj ja ri: ma Miguel Angel Sagone.

D. R. Samaj «Ri to'oj chuqa' ri Junamina'oj», ri xtojon richin ja ri International IDEA

Re wuj re' man kan ta pa rub'eyal jun rusamaj ri International IDEA

Q'axanela' ch'ab'äl: Martín Chacacah Cutzal y Wankar Mynor Chacach Catú;
Instituto de Lingüística y Educación, Universidad Rafafel Landívar
Nuk'unem samaj: Rolando Chacach Catú; Instituto de Lingüística y Educación, Universidad Rafafel Landívar
Ruchalajem rij ri wuj: Hypnosis Gráfica Ltda.
Ri xb'anon ruwachb'al ri rij wuj: Gerardo Rodríguez Cara
Ri ruwachb'äl richin ri rij: Jorge Gamboa
Nuk'unem samaj: (Kaxlan ch'ab'äl): Byran Similax, Unesaat Guatemala

Xtz'aj chuqa' xb'an pa Iximulew
Printed and made in Guatemala

Wi nk'utüx q'ij richin rukamuluxik relesaxik xa jub'a'
chuqa' wi ranojel re wuj re' ütz nk'utüx q'ij chi ri:
Servicios de Información Internacional IDEA
Strömsborg S - 103 34 Estocolma, Suecia.

Rucholajem ri samaj

La razón de este resumen v

Ri achoq'oma re ch'uti ruk'u'x re samaj re' vii

Iximulew: tijikib'äx rub'eyal chuqa' tib'an chanin Okb'äl tzij 1

Ri nimaläj taq samaj k'atzinel keb'an

I. Ruya'ik ruchuq'a' ri junamina'oj chuqa' ri Saqamaq' 7
Jun ka'i' na'oj nuqxanïx rub'ixik 12

II. Rusamajixik ruk'iyilem ri meb'a'il chuqa' ri kik'ojlemal ri winaqi'. 13
Jun ka'i' na'oj nuqxanïx rub'ixik 18

III. Rusamajixik jun k'exna'ojilal junamina'oj 19
Jun ka'i' na'oj nuqxanïx rub'ixik 22

Kitzijob'al Molaj taq Winaqi'

I. Chi rukanoxik jun rub'eyal: rusamajixik jun champomal junamina'oj chuqa' rujalik rub'eyal ri Saqamaq' 23
Jun ka'i' na'oj nuqxanïx rub'ixik 27

II. Ri B'anob'äl chuqa' ri Junamina'oj 28
Jun ka'i' na'oj nuqxanïx rub'ixik 30

III. Ri nawejqalej rub'eyal ri petenäq chi qawäch apo: ri q'aton tzij chuqa' ri rujikib'axik ruk'aslem ri Iximulew 31
Jun ka'i' na'oj nuqxanïx rub'ixik 34

IV. Ri aj Iximulew Lab'al: ri k'ak'a' rusamaj 35
Jun ka'i' na'oj nuqxanïx rub'ixik 38

V. Ri k'o chi nkisamajij ri jalajöj taq talutzijob'äl pa Iximulew.......... 39
Jun ka'i' na'oj nuqxanïx rub'ixik.. 42

VI. Kitob'al ri jalajöj taq kib'eyal: ri amaq'el winaqilal.......................... 42
Jun ka'i' na'oj nuqxanïx rub'ixik.. 45

VII. Rutz'etik ri winaqimeb'a'il: Ri q'axanïk pa jun meb'a'il chanin ruk'iyilem rik'in junamilal ejqalem tzij chuqa' ruk'iyilem rutzil kiwäch ri winaqi'.. 46
Jun ka'i' na'oj nuqxanïx rub'ixik.. 49

VIII. Ri saqil chuqa' ri mujal rik'in aj juk'an chïk ruwach'ulew tob'äl 50
Jun ka'i' na'oj nuqxanïx rub'ixik.. 52

Ruxe'el tzij.. 55

La razón de este resumen

El documento que Ud. tiene en mano es un resumen del Informe de la Misión de International IDEA, aparecido en formato de libro en octubre de 1998 con el título ***Democracia en Guatemala, la Misión de un Pueblo Entero.*** *La Misión estuvo encabezada por el distinguido hombre público, Belisario Betancur, expresidente de Colombia e integrada por expertos guatemaltecos y extranjeros, especialistas en los diversos temas desarrollados en el informe. El interés básico de este esfuerzo es el de contribuir al conocimiento y, luego, al debate de los problemas que enfrenta la sociedad guatemalteca, con el objetivo de ir construyendo consensos básicos sobre aspectos fundamentales de la vida nacional. De manera muy especial se busca dar respuesta a la pregunta, ¿es posible construir una sociedad democrática en Guatemala? ¿Qué dificultades deben ser resueltas, quiénes y por qué algunos actores están más interesados que otros en cumplir con estos objetivos?*

La Misión de International IDEA realizó numerosas visitas a un conjunto representativo de líderes de la vida nacional, consultó documentos y otras referencias escritas; realizó reuniones de discusión con participación de más de ciento cincuenta personas. Después de una introducción a los problemas nacionales, la Misión focalizó su interés en ocho aspectos de la realidad del país que merecieron una consideración especial. Los informes de los expertos contienen conclusiones y recomendaciones que completan el diagnóstico y enriquecen la visión general sobre Guatemala.

Este resumen recoge las ideas básicas del informe ***Democracia en Guatemala, la Misión de un Pueblo Entero.*** *Como allí se propone, el pueblo guatemalteco tiene ahora la oportunidad de desarrollar un gran debate acerca de los diversos aspectos de su necesaria modernización. En la medida en que este resumen recoge las propuestas más importantes, puede contribuir al diálogo y a la concertación, tan necesarias para poder arribar, lo más pronto posible, a la constitución de una gran propuesta consensual que señale objetivos comunes. Es lo que se llama más adelante, la construcción de una Agenda Pública que conduzca a un gran Acuerdo Nacional.*

El objetivo del debate que puede originarse en torno a este documento resumen, debería facilitar la tarea mencionada: la estructuración consensual de una Agenda Pública.

Ciudad de Guatemala, abril de 1999

Ri achoq'oma re ch'uti ruk'u'x re samaj re'

Re wuj re k'o·pa aq'a' wakami xa jun ch'uti ruk'u'x re samaj richin rutzijob'al ri International IDEA, ri xel pe achi'el jun sik'iwuj chi rupam rulaj ik' chi re ri juna 1998 rub'inib'an pe Ri Junamina'oj pa Iximulew, Ri nrajowaj ronojel jun tinamït. Ri tzob'aj samajela' xunab'eyaj ri jun saqil samajel, ma Belisario Betancour, ri xok rutata'al ri Colombia, chuqa' xe'ok ruq'a raqän re tzob'aj re' ri utziläj taq aj Iximulew samajela' chuqa' ri aj juk'an taq ya' achi'a', ri kan ja wi ri' ri kisamaj xkiya' chi rupam ri rutzijob'al ri wuj. Ri achoq'oma ruk'ojlem re samaj re' ja ri nto'on ta jub'a' rik'in retamaxik, k'a ri' rutzijoxik rub'eyal re na'oj re' chi kiwäch ri aj Iximulew winaqi', richin ke ri' nkanöx xa jun rub'eyal ruk'aslemal ri Iximulew. Richin nkanöx ta pa rub'eyal rutzalq'omixik ri k'utunïk ¿La tikirel kami ruyakik jun junamina'oj chi kiwäch ri winäq aj Iximulew? ¿Achike k'a je' ruk'ayewal ri yekanöx ta kisolik, achike winäq je' chuqa' achike ruma jun ka'i' oxi' winäq kan kuqül kik'u'x chi rusamajixik rurayb'ël ri na'oj re'?

Ri Tzob'aj Rusamajel ri International IDEA xeb'etzijon kik'in jalajöj k'amöl taq b'ey chi ruwäch Saqamaq' k'aslemal, xekinik'oj jalajöj taq wuj chuqa' ch'aqa' chïk wuj tz'ib'an pa ruwi' re tzij re'; xekib'än tzijonïk pa taq moloj ri'ïl ri nik'o chi ruwäch ri lajuj ruwaqxaqk'al winaqi'. Xa rik'in rokisaxik rutzijoxik ri k'ayewal chi ruwäch ri Saqamaq' ri tzob'aj rusamajela' re samaj re' xkichöl pa waqxaqi' rub'eyal ruk'ayewal ri Iximulew ri xkuqïr kik'u'x chi ruch'ob'ik. Ri rutzijob'al ri kisamaj ri etamanela' ruchajim ri xeb'e'apon rik'in ri na'oj chuqa' ri xkitäq kan rub'ixik richin rutz'aqatirisaxik ri ch'ob'on samaj chuqa' richin runimirisaxik rutz'etik pa ronojel ruk'aslemal ri Iximulew.

Re ch'uti ruk'u'x re samaj re' ruchajim ri k'atzinel taq na'oj k'o chi rupam rutzijob'al ri wuj Ri Junamina'oj pa Iximulew, ri nrajowaj pa ronojel jun tinamït. Chi ri' nrejqalej kan, chi ri aj Iximulew

winaqi' tikirel wakami nkisamajij jun nimaläj rutzijoxik ri jalajöj k'ak'a' rub'eyal. Wi tikirel xtumöl ronojel ri utziläj taq na'oj, tikirel k'a nto'on ri' richin rutzijoxik chuqa' richin rujunumaxik ri na'oj kan k'atzinel chi nkanöx rub'eyal chanin chuqa' richin rutz'uyb'axik pa rub'eyal pa jun utziläj na'oj kichin konojel ri nuchojmirisaj rub'eyal ri nkajowaj. Ja re' ri xtub'inib'aj chi qawäch apo, ruyakik, rutz'ukik jun Cholsaqil Samaj ri xtik'amon rub'eyal jun nimaläj Ch'ob'on Saqamaq' Samaj.

Ri rurayb'ël ri ch'ob'oj samaj xtaläx pe pa rub'eyal re ruk'u'x re wuj re', ütz ta ri xtujäq ta rub'eyal ri samaj xb'itäj qa: ri cholrub'eyal kichin konojel ri Cholsaqil Samaj.

Pa ruk'u'x Iximulew, rukaj ik' chi re ri juna' 1999.

Iximulew: tijikib'äx rub'eyal chuqa' tib'an chanin

Okb'äl tzij

1. Ri aj Iximulew winaqi' nkitz'ët ri kik'aslem chi kiwäch apo xa man pa rub'eyal ta. Ri jun utziläj rub'eyal yalan k'atzinel ja ri junamina'oj k'aslemal chuqa' ri nchüp ruwäch ri oyowal. Ja ri xchup ruwäch ri jun tz'iloläj oyowal xb'an jub'ama kaji' lajutäq juna', re tzij re' ütz rutz'etik nb'an, chuqa' ja ri' ntikïr nuya' rutikirb'äl jun utziläj ruk'aslemal ri Iximulew. Ja ri rub'eyal ri junamina'oj tzij kichapom pe rusamajixik jun kab'lajuj juna', kan ja re' jun nimaläj to'onïk richin nb'ek'is ri oyowal. K'a ja re nab'ey k'aslemal re' chi rupam k'iy lajutäq taq juna' ri man jun kik'ayewal ta chuqa' pa jun kolotajilal k'aslemal. Nuk'äm ruchuq'a' ri jalajöj rub'eyal na'oj chuqa' xek'oje' pe k'ïy moloj taq ri'ïl, achi'el ri pa maya' k'aslemal.

2. Man ke wi ri', qilon jun k'ayewal k'aslemal ruma yesamajïx jalajöj chuqa' k'ayewaläj rujalik ri na'oj; ri ruya'ik kan ri junilal na'oj richin ruk'waxik jun junamina'oj k'aslemal; nkanöx ruchojmirisaxik chïk ri winaqilal k'aslemal, ri nqakoch'ola' qi' chuqa' ruk'waxik jun ch'uch'ujiläj k'aslemal; rukanoxik k'ak'a' rub'eyal ri samaj chuqa' ri nqaxïm qi' pa rub'eyal ri nimaläj meb'a'il; k'atzinel chi yetïk kan ruxe'el jun jalajöj winaqilal ruwäch ulew, ri k'atzinel chi yejal ri kib'eyal, kik'ojlemal chi ruwäch ri Saqamaq' wakami. Re jun k'ak'a' rub'eyal na'oj re' ütz rokisaxik richin nqïl jun tob'äl kichin konojel pa ruwi' ri Cholsaqil Samaj, ri ntikïr nuk'äm el pa rub'eyal, pa jun Ch'ob'on Saqamaq' Samaj.

3. Richin nb'an ronojel re' k'atzinel chi ri aj Iximulew winaqi' xa jun ta nkib'än, nkitün ta ki' chi ruyakik jun nimaläj chuqa' yalojem na'oj chi rupam ronojel ri Iximulew richin nkiköl ri ruk'ayewal rujalik ri na'oj. Chi rupam ri Iximulew k'o jun nimaläj yokolem kik'aslemal, kik'ojlemal chuqa' kimeb'a'il ri winaqi'. Ri ruxe'el achike ruma xk'ulwachitäj ri nimaläj oyowal, ri xuya' kan k'ïy chuy kamnaqi' man ja ni tik'is ta. Ja ri jalajöj kik'aslemal ri winaqi', ri meb'a'il chuqa' ri e jech'un kan, ja re'

jun nimaläj k'ayewal k'atzinel rusolik. Ri tzob'aj rusamajel ri International IDEA, (ri chi qawäch apo xtub'inib'aj samajel tzob'aj) nkib'ij chi ja re' jun ütz rub'eyal richin nchap rusamajixik, rusolik re samaj re'.

4. Ütz nqanataj ri jalajöj rutzijoxikil ruk'aslemal ri qaruwach'ulew yalan wi k'iy utziläj ruwaruq'ij ri xa xesach kan, chuqa' xa man xsamajïx ta pa rub'eyal ruma ri moyläj k'aslemal k'amon pe, ruma man xetikïr ta xkitz'ët ri k'amol taq b'ey ri utziläj rub'eyal, ri man xetikïr ta xkisamajij ri utziläj ruk'waxik kik'aslemal chi konojel ri winaqi' chuqa' ruma ri xa jub'a' kuchuq'a' ri winaqi' kipab'an ki' chi rucholajixik jun k'ak'a' ruk'aslemal ri Iximulew. Re jun utziläj ruwaq'ij re', ri xutün ri' rik'in ri ruk'isib'äl ri jun chïk ok'al kaxlan juna' re' chuqa' ri jun chïk xtitikïr el, man xa xe ta rutz'etik jun utziläj q'ij, xa richin na wi rutz'etik jun utziläj k'aslemal ri chi qawäch apo chuqa' xtib'an ta chanin.

5. Ri oyowal xk'ulwachitäj xyaloj waqlajuj rukawinäq juna' (36) ri xuya' kan jun lajuj ruwaqxaqk'al chuy kamnaqi' (150.000) chi kikojöl e k'o ri chöj xesach, jun 1.000.000 winaqi' xeb'e' juk'an chïk tinamït, 100.000 ri xkuqxanij ki' juk'an chïk ruwach'ulew chuqa' janipe' la chuy ri ak'wala' xemeb'a'ïr kan chuqa' ri ixoqi' xemalkanïj kan. Oxi' chi ke ri kajkäj winaqi' xek'ulwachin ri oyowal e amaq'el taq winäq. Ri Iximulew nok apo chi rupam ri jun rukawinäq rok'al kaxlan juna' rik'in nimaläj taq ruk'ayewal. Chi rupam lajuj winaqi' kaji' ri man ketaman ta yetz'ib'an chuqa' man ketaman ta nkisik'ij wuj, ja re k'ayewal re' ninimär kik'in ri winäq yesamäj pa taq yuju', nukamluj ri' re k'ayewal re' taq yojch'o'n pa kiwi' ri maya' ixoqi'. Nik'aj chi ke ri ak'wala' ri wotäq kijuna' nik'aj chi ke rije' manäq ruchuq'a' ta ri kich'akul, ja k'a ri man jun kisamaj, wi q'alaj chuqa' ri man q'alaj ta napon pa kak'al rok'alil (40%). Rik'in jub'a' nik'aj chi re ruwinaq ri Iximulew nkitz'ila' ki' chi kiwäch. Ri setaj Iximulew xa jun chïk man nkanäj kan pa ruk'isib'äl tinamït ri jub'a' ok pwaq nkokisaj pa ruwi' ri etamab'äl chi ruwäch ri k'aqosetul ruwach'ulew rachb'il ri ruwach'ulew Brasil nkik'üt ri jalajöj itzel man junam kitz'etik ri winaqi'. Ri Iximulew konojel jub'a' kik'wan jun pa juyu' k'aslemal chuqa' ja ri tiko'n nelesan ri nïm rupwaqil ri tinamït (PIB).

6. Ri runimilem ri cholk'aslemal na'ojil k'o chi ninik'öx eqal eqal, ruma ntz'et jun ka'i' oxi' ruk'ayewal chi rupam, achi'el ntz'et pa ruwi' kicha'ik ri q'atöy taq tzij. Chi rupam kan ri juna' 1985 kan chi ri' tikirnäq pe

ri winaqi' man kan ta nkiya' ruq'ij ri cha'oj q'atöy tzij. Chi rupam ri q'ij wakami ri Iximulew k'o k'a chi ruwäch ri ruk'isib'äl k'ojlem akuchi' ri ruwach'ulew man nkiya' ta ruq'ij ri cha'oj q'atöy tzij. Ri Uruguay chuqa' Costa Rica e k'o pa ri 96.1% rok'alil k'ojlem chuqa' pa 84.6% rok'alil ja k'a ri Colombia rik'in ri Iximulew e k'o chi rupam ri rok'alil 31.6% chuqa' pa 29.6 %. Xa jub'ama jun 40% kak'al rok'alil winaqi' man kitz'ib'an ta kib'i' chi rupam ri cha'oj q'atöy tzij wuj ja k'a ri kitz'ib'an kib'i' xa xe nik'aj yeb'e'apon chi rucha'ik jun q'atöy tzij. Xa k'a re' kan xeb'an k'otchi'in taq samaj akuchi' ntz'etetäj wi chi ri junamina'oj tzij yalan qajnäq chi kiwäch ri ruwach'ulew ri e k'o pa runik'ajal ri k'aqosetul. Yalan nïm ri janipe' winaqi' ri man nkikuqub'a' ta kik'u'x kik'in ri saqil moloj taq ri'ïl, xa ruma ri' ntz'etetäj chi man kan ta tikirel ruyakik jun junamina'oj pan Iximulew.

7. Ja k'a ri ruchupik ri kamisanïk oyowal xb'an wawe' pa Iximulew nuk'üt jun rub'eyal richin ruchojmirisaxik ruyakik kik'aslemal ri winaqi', rik'in ri k'aslemal na'oj chuqa' rik'in ri meb'a'il, chuqa' ki ri' ri ronojel rub'eyal kixe'el. Wakami ja re' ri q'ij richin nsamajïx ri chwa'q kab'ij apo. Xa rik'in k'a k'ayewal chuqa' rik'in k'iy tzaqen, man ruma ta k'a ri' k'o jun utziläj kuqub'ab'äl k'u'x, xb'anatäj jun yalojen tzijonïk ri xuk'waj xa jub'ama lajuj juna' chi kiwäch ri aj pa q'ayïs laq'el kik'in ri kaji' tanaj e ruch'ampomal ri Iximulew xe'ik'o kan. Chi rupam ronojel re juna' re' xeb'anatäj ka'i' oxi' ch'ob'oj kik'in ri moloj taq ri'ïl pa qatinamit, achi'el kik'in ri aj k'ayinel taq winaqi', tzob'aj e cha'oy q'atöy taq tzij, tzob'aj taq winaqi', mayi' taq tzob'aj, rulaq'el ri Iximulew, nimab'el taq k'u'x, chuqa' julëy chïk. Pa ruk'isib'äl xek'ulwachitäj jeb'ël taq na'oj akuchi' ntz'etetäj pa ronojel chi ruchajin jun k'exoj chuqa' jun jalon na'oj. Qitzij na wi, chi ri Ch'ob'onïk Tik'asäs K'aslemal man kan ta ruchajin ronojel, xa xe nuk'üt el ruchojmilal jun utziläj k'aslemal.

8. Nb'an tzij pa ruwi' ruk'ojlemal ri Ch'ob'onïk Tik'asäs K'aslemal, pa ruwi' ri ruk'ojlem chi man xa xe ta rusamaj ri Champomal chuqa' rusamaj ri Saqamaq'. Ri tzob'aj samajel nub'ij chi ri b'anon pa ruwi' ri Tik'asäs K'aslemal, pa rutz'etik ri xb'anatäj ri iwir kab'ijir, xa kisamaj konojel ri moloj ri e k'o chi ruwäch ri Iximulew, xa ruma k'a ri', ri rub'anik ri samaj k'o chi konojel yeto'on. Ja k'a ronojel ri na'oj xuya' kan re k'otchi'in tzij re' chuqa' ri jalajöj rub'anikil kisamajixik, ruma ri ruxe'el ri kib'anikil, nuche'ej nimaläj taq na'oj kik'in ri winaqi', chi konojel ta nkiya' ruq'ij. Ronojel ri na'oj e k'ulwachitajnäq ri juk'an chïk

ruwach'ulew, chi re ch'ob'onïk ketäq re' man achi'el ta jun taqanel tzij, xa achi'el na'ojilal k'aslemal. Rik'in ri Tik'asäs K'aslemal xb'ek'ïs k'a ronojel ri k'ayewal chuqa' ri jalajöj rub'eyal nkïl konojel. Chi rupam jun chïk b'anob'äl na'ojilal akuchi' ri nrajo' ta jun junamina'oj, rutz'etik ri tik'asäs k'aslemal xa jun utziläj b'anob'äl ruma ri nb'e'apon wi, nel chi tzij chi nuya' ri nkajowaj ri winaqi' man xa xe ta ri nrajowaj jun tzob'aj winaqi'. Ruma k'a ri' k'atzinel chi man xa xe ta nsamajïx ruk'aslemal juṅ tzob'aj xa richin ütz rokisaxik nb'an ri Chob'onïk man tik'äm el pa rub'eyal ri tzob'aj na'ojilal xa richin k'a nkisamajij konojel ri winaqi'.

9. Ri ruma ri xa jub'a' ok samajin ri Ch'ob'onïk Tik'asäs K'aslemal rik'in jub'a' nuya' q'ij ye'aläx ruk'ayewal pa rub'eyal ri champomal. K'iy na wi rayb'enïk ruk'amon pe rusamajixik chi kikojöl ri jalajöj tzob'aj taq winaqi', ütz ta ri manäq ta xtisach rub'eyal. K'o ri tz'ib'atajnäq kan wi man jun xtib'an ta achi'el ri nub'ij, xa xtuqasaj kik'u'x ri winaqi' xa xkeruya' k'a kan ri achi'el kib'anom pe taq xtikïr pe ri oyowal. Man xa xe ta k'a ri' chuqa' xa nuya' k'ayewal chi kiwäch ri aj juk'an chïk to'onel moloj taq ri'ïl, xa itzel na wi xtikina' chi re.

10. Ja k'a ri jalajöj achoq ruma, ri kuchuq'a' ri moloj taq ri'ïl chuqa' ri aj na'ojilal xa eqal eqal man nkisamajij ta ri Ch'ob'onïk Tik'asäs K'aslemal. ¿Achike k'a je' ri na'oj xtuto' ri man nsamajïx ta ri Ch'ob'onïk Tik'asäs K'aslemal? ¿Achike ütz xtuna' wi xtiq'at chi ruwäch rusamajixik ri rub'eyal? Xa k'ïy na wi rub'eyal nb'ix chi rij. Nab'ey nb'ïx chi ri rusamajixik xa xe rejqalem ri Champomal k'a ri najowäx netamäx janipe' nrejqalej ri na'ojilal taq tzij ruk'amon pe, rokik nb'anatäj jun cha'om q'atöy tzij. Yalan jub'a' itzel kina'om chi re ri winaqi' pa ruwi' ri Tik'asäs K'aslemal chuqa' ri man jun nya' ta ruq'ij ri nuya' kan re na'oj re', ronojel re na'oj re' xa nuya' ruchuq'a' ruma jun relen na'ojilal tzij ri nuxe'ej pe k'ayewal, ruma etaman chi ri taq xtuk'isib'ej ri oyowal chuqa' nb'ek'is ri meb'a'il chuqa' ri xib'in ri'ïl k'aslemal. Man ke wi ri', ri kuqub'ab'äl k'u'x rejqalem chuqa' ri junamina'öj tzij xa nuya' jub'a' kuqub'ab'äl k'u'x pa kik'aslemal ri aj Iximulew winaqi', achi'el nub'ij ri jalajöj k'otchi'in taq samaj b'anon pe.

11. Ri nb'an rusamajixik ri samaj je' nq'ax chi qawäch chi nchap ta chanin rik'in rutob'al ri achin chuqa' ri ixöq aj Iximulew, rutob'al ri Champomal, ri aj k'ayinela', ri aj Na'ojil taq winäq, ri jalajöj taq Moloj Ri'ïl, ri

Na'ownäq taq winaqi', ri ixoqi' Moloj taq Ri'ïl xa konojel jub'a' e samajela', ri aj nimab'äl k'u'x, ri rulab'al ri Saqamaq', chuqa' julëy chïk. Ri q'ij xa nik'o chuqa' xa xtapon pa jun tz'apelïk b'ey ri xtuq'ät chi ruwäch ri jun utziläj na'oj re'. Jumul q'alaj chi kiwäch ri tzob'aj samajela' wi ri Ch'ob'onïk Tik'asäs K'aslemal man jun achike ta nya'on rub'eyal rusamajixik, xa yalan na wi eqal chuqa' k'ayew xtib'e. Xa jun nimaläj samaj kik'in konojel tikirel xtib'iyin jub'a'. Yalan na wi k'atzinel chi kan qitzij xtiwachin ri k'o pa rucholsamaj ri Saqamaq' ri xtiyakon rub'eyal rusamajixik chuqa' xtitikïr ta xtutz'ët ri achike yeb'an chanin, ri yeb'an eqal chuqa' ri rejqalem k'ïy juna', chuqa' ri tikirel nsamajïx pa rub'eyal ri Saqamaq', chuqa' ri kisamajixik ri ch'aqa' chïk rik'in pa rub'eyal kina'oj konojel.

12. K'o jujun ka'i' jalajöj taq na'oj ri k'atzinel chi chanin ta yeb'an richin nuto' ruchuq'a' ri Junamina'oj Saqamaq' pa rub'eyal kik'ojlemal konojel ri moloj taq ri'ïl. Nab'ey k'atzinel chi ntikïr el rik'in ri junamina'oj cha'om q'aton tzij k'a ri pa junamina'oj na'ojilal yalojem chuqa' jun Relen Saqamaq' k'a pa jun ruchuq'ab'on Saqamaq'. Ronojel ri man tz'aqät ta ruch'ob'ik xb'an rik'in nab'ey ri k'exoj taq na'oj xa eqal eqal qajnäq pe ruchuq'a', xa jub'ama natz'ët chi nb'epa'e' rujalik ri na'oj. Ronojel k'a ri tzob'aj taq samaj re' chuqa' ri jalajöj taq na'ojilal tzij xa ruximon ri' rik'in ruk'waxik rub'eyal ri meb'a'il, taq njote' rajäl ronojel chuqa' yek'iyïr yalan ri winäq ruma k'a ri k'atzinel chi nupo' ta el ri' ruk'waxik ri nimilen k'aslemal. Man ruma ta k'a ri meb'a'il choj ta k'o chi ri' chuqa' man jun tikirel ta ilom rik'iyilem tz'ib'atel chi rupam ri Ch'ob'onïk Tik'asäs K'aslemal.

13. Jun rub'eyal ri kan ütz chi rupam re q'ij re' k'o pa rub'eyal ri ruya'ik ruq'ij ri jalajöj kiwäch winaqi' aj Iximulew. Ri ruyakik ri jun k'ak'a' ruwach'ulew akuchi' ri ruchajin ta chi ri winaqi' yesamäj chuqa' ke ta re' nkib'än jub'ama konojel, rachb'ilan ruya'ik ruq'ij ri na'oj re' xa tiya' chuqa' tisamajix ri nrajowaj kik'aslemal ri amaq'el taq winaqi'. Re na'oj re' k'atzinel chi njalatäj ronojel ri ruxe'el chi kiwäch ri winaqi' achi'el rub'anon ri na'oj ri nuto' ri k'aslemal wakami akuchi' ntz'etetäj wi chi nb'an jun k'exonïk rik'in ri ruk'ojlemal.

14. Rik'in ronojel ri ch'ob'onïk b'anom pe, k'o oxi' na'oj yalan k'atzinel richin jun ruyakik jun k'ak'a' k'aslemal, pa ruwi' re na'oj re' ri Tzob'aj Samajel nrajo' chi tiya' ruq'ij: ruya'ik ruchuq'a' ri junamina'oj tzij chuqa'

ruk'ojlemal ri Saqamaq', xa tisamajix ruyakik ri meb'a'il chuqa' ri winaqilal; chuqa' ri ruyakik jun jalajöj kixe'el winaqi'.

Ri nimaläj taq samaj k'atzinel keb'an

I. Ruya'ik ruchuq'a' ri junamina'oj chuqa' ri Saqamaq'

15. Kik'ojlemal ri winaqi' pa Iximulew kichinan pe jun taqanel k'ayewaläj na'oj chuqa' jun Saqamaq' q'itajinäq pa ruq'a' ri oyowal. Jun kowiläj Saqamaq' nnimäx rutzij chuqa' ntikïr nuya' pa ruk'ojlemal jun cha'onel q'atb'äl tzij junamina'oj. Chi rupam kan ri juna' 1982 xtikïr pe ri nab'ey taq retal richin nb'ek'is jun taqanel k'ayewaläj na'oj ri kichampomam pe lab'anel q'atb'äl taq tzij chi rij pe ri juna' 1954. Xa eqal eqal k'a xjaqatäj pe rub'eyal ri utziläj na'oj chuqa' kan ja q'ij re' xk'iyïr ri kamisanïk oyowal. Chi rij k'a re' natz'ët wi ri ka'i' rub'eyal na'oj; jun rujaqik ri utziläj na'oj, ri jun chïk ri kamisanïk oyowal, ronojel re na'oj re' nuq'ät rub'eyal rujalik ruk'aslemal ri Iximulew.

16. Ronojel rujalik ruk'aslemal ri Iximulew xb'anatäj xa ruma kitob'al ri ch'aqa' chïk man e aj wawe' ta, chi kikojöl re na'oj re' k'o ri kijunamina'oj ronojel ruwach'ulew. Ri rujalik ri na'oj pa kiq'a' ri lab'anel q'atöy taq tzij xb'eq'alajim pe taq xb'an ri cha'oj q'atöy tzij pa 1985. Chi rupam k'a ri juna' re' xuchajij kan ri qaruwach'ulew jun k'ak'a' Cholk'aslemal Wuj, Ri xtz'ib'äx kuma ri aj popi' taq winaqi' ri xkejqalej ruchuq'ab'al ri cha'oj q'atöy tzij chi rupam re q'ij re'. Re Cholk'aslemal Wuj re' ruchajin jun tzob'aj k'ak'a' kib'eyal moloj taq ri'ïl chuqa' kichajin junamina'oj taq tzij, achi'el ri Moloj Nkichajij Rusamajixik ri Cholk'aslemal Wuj, jun Runimaq'atb'äl Tzij Kanöy Tata'al ri nsamäj pa ruyonil, ri moloj nchajin ruchitüy ruch'ojib'al k'aslemal chuqa' ri ruya'ik ruq'ij ruch'ojib'al ruk'aslemal ri amaq'el taq winaqi'.

17. K'a wakami, b'anom pe oxi' cha'onïk rutata'al ri tinamït, chuqa' e cha'on pe jalajöj taq ajch'ob'ina'oj chuqa' kitata'al ri tinamït je' pa ruch'ajch'ojil. Ri utziläj rusamajixik ri junamina'oj tzij xa xk'oje' pe ruchuq'a' ruma ri cha'oj taq tata'al chuqa' man jun ruk'ayewal ta rusamajixik kich'ojib'al ri cha'onel taq tata'al, achi'el pa rub'eyal kicholajem ri moloj taq ri'ïl, tikirel ruch'ojixik ri k'aslemal chuqa' ri

to'onïk nkiya' ri winaqi'. K'atzinel rutikik jun utziläj winaqilal tzij ri ruya'ik ruchuq'a' jun utziläj junamina'oj k'aslemal. Ri jalajöj taq kitz'etik b'anon pe chi ke ri winaqi' xa nutïk jun jachon na'oj ja re' nb'in ri kak'al kok'alil winaqi' man nb'ekijuxu' ta kan ri cha'oj q'atöy taq tzij. Ri xb'enimär ri kan nik'aj winaqi' man nkijüx ta ri wuj chi rucha'ik ri tata'al kitz'ib'an kib'i', ne'el chi tzij chi man kan ta nkejqaläj pa rub'eyal ruq'ij ri moloj taq ri'ïl chuqa' xa nuqasaj ruk'ojlemal ri junamina'oj tzij. Re winaqi' re' ri man nkijüx ta ri cha'oj tata'al nuq'alajirisaj ri xb'in ri'ïl xkïl pe k'iy chi juna' oyowal chuqa' xa ruma ri janipe' la b'ey man xya' ta ruq'ij ri cha'oj tata'al xa yemaj kan.

18. Ri pa ruk'isib'äl cha'oj taq tata'al (1995) ri winaqi' man xkijüx ta ri cha'oj tata'al xb'eqa pe pa jun oxlajuj roxk'al rok'alil (53%) ri pa nab'ey tanaj cha'oj, ri pa ruka'n xapon k'a pa oxi' rukajk'al rok'alil (63%). Ri Moloj ri xch'akon ja ri PAN, xuch'äk xa jub'ama konojel ri ajpopi' e tz'ib'äy taqanel taq tzij, xa xe k'a xch'akon rik'in lajuj rukak'al chuy taq winaqi' (30.000) ri xepab'an qa pa ri tata'al samaj. Xerumöl ri waqlajuj rukak'al (36%) moloj taq cha'onel tata'al e tz'ib'atäl richin nkicha' ri tata'al, chuqa' xb'ekanäj kan chi kikojöl konojel ri ütz nkicha' ri tata'al. Ja re' ri jun chi ke ri na'oj nuya' ta ruchuq'a' richin ri cha'onïk. Ja re' ri jun chike ri nimaläj taq samaj nrajo' ruchuq'ab'al ri nusöl ri k'atzinel nuya' ruchuq'a' ri junamina'oj tzij k'atzinel chi nkanöx rub'eyal ri junaman tzij.

19. Ri to'onïk nib'an richin nuya' el ruchuq'a' ri junamina'oj chuqa' k'o jalajöj rub'anikil, re tzij re' xtitzijöx pa jun chïk tanaj achi'el kib'anikil ri moloj taq ri'ïl chuqa' achi'el chuqa' ri to'oj ri'ïl pa taq rajowaxik pa kik'aslemal chuqa' pa kina'oj ri ri winaqi', kik'in jun tzob'aj winaqi', pa jun tinamital. Ronojel re tzij re' yalan nïm rejqalem chi rupam ruk'aslemal ri aj Iximulew akuchi' ntz'etetäj wi chi xa xe jujun tzob'aj ri e k'amöl taq b'ey xkimöl ki' pa taq moloj, xech'o'n chuqa' xe'ak'axäx. Nqatz'ët apo chi eqal nujäl jub'a' ri' ri k'aslemal, xa xe ri kan yalan eqal ok b'enäq, ache xa ta man k'o ta pa rub'eyal ri chapatajnäq chuqa' man k'o ta pa rub'eyal ri ruchuq'ab'al nrajowaj ri junamina'oj tzij.

20. K'o chi nqanataj chi ri junamina'oj k'aslemal nk'oje' ruchuq'a' rik'in kik'ojlemal ri moloj taq ri'ïl yecha'on ri q'atöy taq tzij, re moloj re'

ütz ta ri e kow ta chuqa' jantape' ta yek'oje' rik'in kik'ojlemal ri winaqi' chi ruwäch ronojel ri Saqamaq', kichajin ta e utziläj k'amöl taq b'ey chuqa' rik'in samaj ri nusöl rub'eyal ri nrajowaj ri Iximulew. Qitzij na wi wakami itzel yetz'et ri moloj taq ri'ïl yecha'on ri q'atöy taq tzij, re na'oj re' man xa xe ta wawe' nb'anatäj wi, nk'ulwachitäj chi ruwäch ronojel ri setaj ruwach'ulew. Chuqa' qitzij na wi chi ruwäch ronojel ruwach'ulew wi manäq ri moloj taq ri'ïl re' manäq ruk'ojlemal ta ri junamina'oj chuqa' ri Saqamaq'. Ruma ri Iximulew k'o chi junam nuk'ulwachij.

21. Man xe ta k'a ri' , konojel ri moloj taq ri'ïl chi ruwäch ri Saqamaq' k'o chi nkikuqub'a' kik'u'x ri winaqi' chi kij, k'o chi jeb'ël nkib'än chi re ri kisamaj, k'o chi e kow chi ruwäch ri yekib'än. Richin nk'oje' ruchuq'a' ri Saqamaq' k'o chi nq'at chi ruwäch ri na'oj ri nb'ïx jalajöj to'ob'anel chi ke achi'el xub'än ri nimab'äl k'u'x, ki ri' kib'anon ri b'eyoma' wakami, chuqa' ri lab'anela' ri Saqamaq' chuqa' julëy chïk moloj taq ri'ïl nb'an ri nkajowaj rije' rik'in ruk'aslemal ri Saqamaq'. Ri Saqamaq' k'o chi nutz'ët achike nkajowaj ri kik'aslemal ri winaqi' chuqa' k'atzinel chi nsamäj pa rutzil kik'aslemal konojel.

22. Ja k'a ri pa kiwi' ri rulab'al ri Saqamaq', ri Ch'ob'onïk pa ruwi' ri tik'asäs k'aslemal xuchüp ruwäch ri k'exonïk na'oj xtikïr pe pa 1982 chuqa' xuya' kan ri jun na'oj rub'anon pe pa ruyonil rik'in ri cha'oj q'atöy tzij. Qitzij na wi k'a k'o na ka'i' tzob'aj ri winaqi' man nkajo' ta, xa eqal eqal na wi xtib'ek'oje' rub'eyal ri ajlab'al taq achi'a' xtikïr el kitijojik rik'in jun etamab'äl chuqa' pa jun k'ak'a' rub'eyal, re' nb'e el chi tzij chi ri tzob'aj ajlab'al nkanäj pa ruq'a' ruchuq'a' ri winaqilal q'atb'äl tzij tz'ib'atajnäq kan pa rub'eyal. Ri tz'aqät rusamajixik richin ri Ch'ob'onïk xtz'ib'äx xa xtuya' ruchuq'a' ri winaqilal q'atb'äl tzij re'.

23. Pa jun chïk rub'eyal, konojel ri jalajöj talutzijob'äl taq tzij e k'o chuqa' e samajïy e k'amöl richin rub'eyal rusamajixik ri junamina'oj kichin ri winaqi'. Ja k'a ri k'ayewal ri talutzijob'äl taq tzij rik'in ri Champomal xa kan ke wi re' nub'än chi ruwäch ruk'waxik jun junamina'oj tzij, wawe' pa Iximulew, k'o b'ey re' yalan k'ayew jub'a' rejqalem. Ri talutzijob'äl tz'ib'an taq tzij k'a ja na re' ri nya'on kina'oj ri winaqi'. Ri talutzij ch'onïk, rik'in raponik kik'in ri winaqi' ja re' ri talutzijob'äl tzij pa taq juyu' chuqa' kik'in ri jalajöj mayi' taq

amaq'el. Chi rupam rub'eyal re na'oj re' ronojel ri talutzijob'äl taq tzij e k'o nkïl ruk'ayewal richin ruyakik jun utziläj na'oj rik'in ri cha'oj q'atöy tzij chuqa' nrïl ruk'ayewal richin ja ta re' nok ruch'amiyal ri junamina'oj tzij.

24. Tach'ob'o' k'a chi ri junamina'oj k'aslemal nuya' pa ruk'ojlemal jun Chojib'äl Saqamaq' chuqa' jun kowil man rejqalem ta oyowal richin chi ntikïr nok jun q'atb'äl tzij pa rub'eyal. Chi rupam rutzijob'al ri Iximulew, ja re' nuch'ojij chi manäq ta chïk nq'at chi ruwäch ri nub'ij ruchojib'al k'aslemal, nab'ey tikuqub'äx kik'u'x kik'aslemal ri winaqi' ja re' ri nïm rejqalem ruma ruch'ojib'al ri k'aslemal. Wawe' pa Iximulew ja re' ri xtitojtob'än richin ruchuq'a' ri junamina'oj chi rij ri waqlajuj rukawinäq juna' (36) oyowal xik'o kan. Wakami xa ruchib'al chïk jata'q ri yeqatz'ët k'ayewal je' pa ruwi' ri winaqilal ch'ojib'äl chuqa' pa ruwi' ri cha'oy q'atöy tzij ch'ojib'äl. Chi rupam k'a ri rukaj ik' chi re ri juna' 1998, ri Tzob'aj Ruch'ojib'al K'aslemal Winaqi' richin ri Kimoloj juk'an chïk taq ruwach'ulew, ri pa Ginebra, ri Iximulew xk'an kan chi kikojöl ri ruwach'ulew je' ri kejqalem k'ayewal rik'in ruch'ojib'al k'aslemal, xa xtz'ib'äx chi xa eqal eqal ya'om ruq'ij ruch'ojib'al kik'aslemal ri winaqi'. K'a k'o na wi akuchi' ri e samajïy kik'aslemal ri ak'wala' man nkiya' ta ruq'ij ruch'ojib'al ri k'aslemal, xa xe k'a man kan ta k'a achi'el rub'anon kan ri ojer, kan ja' pa rub'eyal ri Saqamaq' ye'el pe ri itzel taq na'oj.

25. Ri rukamik ri ajyuq' ri Juan Gerardi, xb'anatäj pa juwinäq waqi' q'ij chi re ri rukaj ik' chi rupam ri juna' 1998, xa nuk'üt kan jun itzel k'ayewal chi kiwäch ri winaqi'. Chuqa', jun kajinïk xrïl ri tzob'aj ruq'alajisanel ri nimab'äl k'u'x, chuqa' xupab'a' ri chi kiwäch ri chajinela', ajun ri e ruch'ob'onel rulab'al ri Iximulew. Ri yalan k'ayew ja ri nuya' ruchuq'a' ri xb'in ri'ïl richin ntzolix rukamluxik ri k'ayewal xik'o kan. Ronojel ri tzij nuq'alajirisaj chi ri xb'anatäj xa jun kamïk pa ruwi' rub'eyal na'oj, xab'achike ta na ruma k'o chi ja ri q'atöy taq tzij xtikïl ri ajmak chuqa' xtirejqalej rupoqonal. Wi man ke ta re' xtikib'än xa xtupo chïk k'a ri jun mak ri man nel ta pa saqil xa xtuya' k'a ruk'ayewal ruchupik ri xk'ulwachitäj kan chuqa' ri ruk'ayewal jun kuyb'äl mak chi ruwäch ri Iximulew.

26. Ri ruk'atzul ri tzijob'äl kanajnäq kan chuqa' ri ruch'ojib'al kik'aslemal ri aj Iximulew richin retamaxik ri qitzij xb'anatäj, xa xkanäj k'a kan

ruk'ojlemal pa rucholajem ri Tik'asäs K'aslemal Ch'ob'onïk ri xupab'a' ri «Tzob'aj richin ruq'alajirisaxik ri ch'a'oj pa ruwi' ruch'ojib'al ri k'aslemal chuqa' pa ruwi' ronojel ri xb'anatäj, ri xuya' kan poqonal pa kik'aslemal ri aj Iximulew». Re tzob'aj winaqi' re' xkijäch jun q'alajirisanel wuj chi rupam ri wo'o' rukawinäq q'ij chi re ri ruka'n ik', pa ruwi' ronojel ri xeb'anatäj pa taq juna' rik'in ri kamïk oyowal. Pa ruwi' ronojel ri ch'ob'onïk, man jun nub'ij ta achike nejqalem ronojel ri k'ayewal xb'anatäj chi rupam ri tz'iloläj oyowal, ri wuj nuq'alajirisaj chi kiwäch konojel ri aj Iximulew chuqa' ri ch'aqa' chïk ruwach'ulew ronojel ri uchuq'a' ri samaj xrejqaläj richin xuq'alajirisaj ri xeb'anatäj kan, chuqa' richin retamaxik ri qitzij chuqa' richin nya' pa ruk'ojlemal ri utziläj taq na'oj chuqa' pa rub'eyal ri nkajowaj ri winaqi' xek'ulwachin ri k'ayewal.

27. Jun chi ke ri na'oj ruk'ayewal chi ruwäch ri Saqamaq' ja ri man nsamajïx ta pa rucholajem ri q'atb'äl tzij chuqa' manäq ruchuq'a' richin nuq'ät tzij chuqa' richin nuya' poqonal. Ri man jun kuqub'ab'äl k'u'x rik'in ri k'aslemal xa k'a re' xtikïr pe ri ruchajim re jun q'alajirisanel wuj re', ri chi qawäch apo xa man xtuya' ta kuqub'an k'u'x kik'in ri winaqi' chi kij ri moloj taq ri'ïl ri Saqamaq' chuqa' xa xtuya' ruchuq'a' jun chïk rub'eyal ri ch'a'oj man nel ta pa saqil. Rik'in kitob'al ri aj juk'an chïk ruwach'ulew xa nkanöx jalajöj rub'eyal richin nya' ta ruchuq'a' ri tanaj q'atb'äl tzij chuqa' richin kijalik ri ojer taq chajinela', xa xkeya' k'ak'a' chuqa' e ya'öl kiq'ij ri winaqi', ri nb'inib'äx Iximulew Winaqilal Chajinela'.

28. Ri jutanaj k'o kan chi rupam ri Ch'ob'onïk Tik'asäs K'aslemal, jun molaj na'oj richin rujalik rupam ri Cholk'aslemal Wuj, nab'ey kuma ri Amaq' Tz'ib'äy Taqanel taq Tzij k'a ri jun ch'ob'onïk kik'in ri winaqi', richin chi yeb'e'ok ta el ri' k'ak'a' taq na'oj pa ruk'aslemal ri Iximulew. Jun tzob'aj jalajöj kiwäch taq winaqi' jeb'ël chïk xkich'öb' yan pa ruwi' rujalik ri Cholk'aslemal, ronojel k'a re' xa nk'atzin richin ütz ruchob'oxik nb'an, richin chi nuto' chuqa' rik'in jub'a' manäq ri rujalik ri Cholk'aslemal Wuj. Ronojel re jalöj taq na'oj tz'ib'an kan k'o pa rub'eyal ri Ch'ob'onïk Tik'asäs K'aslemal, wi manäq ta ja' xtib'e' el, nuqasaj ruchuq'a' ri ch'ob'onïk tz'ib'an, ri rusamajixik ri junamina'oj k'aslemal chuqa' xa xtuch'ojij chi kiwäch ri juk'an taq ya' chïk ruwach'ulew rujikib'al ruk'aslem ri Iximulew.

JUN KA'I' NA'OJ NUQXANÏX RUB'IXIK

29. Pa runojib'al ri Tzob'aj Winaqi', k'atzinel chi ri ruya'ik ruchuq'a' ri junamina'oj chuqa' ri runimirisaxik ri kimeb'äl ri winaqi', chuqa' ki ri' ruyakik rujunamina'oj ri tinamït jalajöj kalaxik, ri jun na'oj k'o chi nub'än ja ri rusamajixik ri Ch'ob'onïk Tik'asäs K'aslemal. Re tzij re' man, xa xe ta ruq'ajarik ri tz'ib'atäl chi rupam ri Ch'ob'onïk, k'atzinel chi nq'ax chi awäch ri ruq'ajarik, achi'el ri na'oj ri k'o chi naya' chi awäch, chi ruyakik, chi rusamajixik, chuqa' chi ruk'waxik jun k'ak'a' rub'eyal ri Iximulew.

30. Jun chi ke ri samaj k'o chi nib'an ja ri ruyakik jun Saqamaq' ri nusamajij ruch'ojib'al ri k'aslemal, ütz nub'än chi re chuqa' pa rucholajem k'ak'a' rub'eyal, k'o chi nusamajij kik'ojlemal ri winaqi' chuqa' ri setaj rulew ri Iximulew. Xa rik'in k'a re tzij re', k'o chi nsamajïx jun ruya'ik ruchuq'a' chuqa' runimirisaxik ri moloj ri'ïl, nusamajij ri jalöj na'oj chuqa' ri k'ak'a' rub'eyal ri oxi' rukowil ri Saqamaq'. Xa yalan k'a xtiya' ruq'ij rusamajixik Chajïy rub'eyal ri Cholk'aslemal chuqa' Ruchituy Ruch'ojib'al ri K'aslemal, re tzij re' xa jun ruxe'el rusamajib'al richin ruto'ik ruch'ojib'al kik'aslemal ri winaqi'.

31. K'o chi kesamajïx jalajöj taq na'oj ri nuk'waj rub'eyal ri nub'ij chi rupam ri cholk'aslemal chuqa' ri k'o chi rupam ri Ch'ob'onïk akuchi' kanajnäq wi kan pa ruk'uxlal chi ri lab'al kowil k'o pa ruq'a' ri winaqilal kowil. K'o chi nsamajïx ruchojmilal rusamaj ri lab'al kowil richin nkanëj pa kib'eyal ri winaqi' chuqa' pa rub'eyal jun junamina'oj Saqamaq'. Pa rub'eyal ri k'ak'a' ruq'ajarik ri tik'asäs k'aslemal chi ruwäch ri Iximulew chuqa' pa jun Junamina'oj Saqamaq' pa rub'eyal ri tik'asäs k'aslemal, pa ronojel re Iximulew, chi ruwäch ronojel ri rutinamital chuqa' chi kiwäch ri aj juk'an taq ya' tinamït.

32. Jun chi ke ri kan k'aztinel chanin ja ri k'ak'a' rusamajixik ri k'amöl rub'ey ri molaj cha'öy q'atöy tzij chuqa' ri na'ojil taq molaj. Ja ri kan yalan k'atzinel ja ri rusamajixik ri na'oj richin ye'ok k'ïy tzob'aj taq winaqi' richin ri tinamït achi'el e elenäq kan pa ruwujil ri tz'ib'an b'i'aj chuqa' tiq'at chi ruwäch ri itzel taq na'oj chuqa' ri winaqi' xa yek'iyïr ri man nkijüx ta rucha'ik jun q'atöy tzij, xa nkanäj pa

rub'eyal jun nim rusamajixik chuqa' yalan k'ayew ruyakik kik'ojlemal ri winaqi', rajowaxik chi konojel ta winaqi' yeb'e'apon ta chi rujuxik ri cha'oj tata'aj. Ri ajna'ojil taq molaj richin chi tz'aqët nkib'än chi re ri kisamaj, k'o chi nkijunamina'ojisaj ri kicholajem, nkisamajij ta ronojel ruwäch ri Saqamaq', yekowin chuqa' nkiya' ta ruchuq'a' pa rucholajem richin nuya' ta kik'aslemal chuqa' kik'ojlemal.

33. Jun chïk na'oj yalan k'atzinel nkisamajij ri winaqilal moloj taq ri'ïl chuqa' ri na'ojil moloj, ja ri ruyakik jun junamina'oj na'ojil, akuchi' nuk'ëx ri taqanel na'oj, akuchi' ri utziläj rub'eyal nujäl ri uchuq'ab'al rub'eyal, chuqa' ri man koch'onel tzij, ri xa jun rub'eyal na'oj. Ri pa rucholajem chuqa' ri man pa rucholajem ta etamab'äl. Ri pa ruchojmilal etamab'äl chuqa' ri man pa ruchojmilal ta, chuqa' ke ri' ri jalajöj taq kitalutzij ri winaqi', re etamab'äl re' k'o ta chi nto'on richin rusamajixik ri utziläj taq na'oj achi'el ri tzijonïk, ri koch'onïk chuqa' ri ch'ojib'äl pa ruwi' ri qitzij rub'eyal.

II. Rusamajixik ruk'iyilem ri meb'a'il chuqa' ri kik'ojlemal ri winaqi'

34. Ri akuchi' apowinäq wi ruk'aslemal ri Iximulew wakami, k'atzinel chi chanin chi ri nab'ey rub'eyal richin nawïl ri utziläj rub'eyal pa ruwi' ri kijalïk kina'oj chi qawäch apo, k'atzinel jun utziläj ruk'waxik ri meb'äl. Richin rub'anik re samaj re' chuqa' nib'anatäj jun jalwachin tzij richin nkanäj kan chi qij ri jalajöj taq na'oj ruchajim ri ojer b'anob'äl nujäl rub'eyal ri loq'onïk nok pe, pa rucholajem re na'oj re' kan ja' ri Saqamaq' xsamajin. Wakami k'o yalan ch'ojinïk kuma ri aj juk'an chïk ya' k'ayinela' chuqa' ri k'ak'a' rub'eyal k'aslemal k'o chi nuk'utuj jun aj juk'an chïk rub'eyal chuqa' ri kikolotajik rajäl pa juk'an chïk k'ayb'äl. Chuqa' yalan k'atzinel nb'an ta jun k'ak'a' rub'eyal ri nuya' ri tiko'n, k'atzinel chi ke'okisäx k'ak'a' taq rusamajixik ri tiko'n, jalajöj kib'anikil ri k'ayij nb'e juk'an chïk ya', netäx akuchi' napon wi rajïl ruq'ij ri samaj, pa jun chïk rub'eyal richin chi yalan ta ütz yojto'on pa ruchojmilal jun utziläj rub'anikil chi kiwäch ri aj juk'an chïk ruwach'ulew. Re na'oj re' xa jun qitzij tojtob'enïk richin aj Iximulew k'ayinel.

35. Stape' k'a ri oyowal man kan ta xuya' k'ayewal richin rusamajixik ri meb'a'il, xuya' kan jun nimak'as ruma xeyojtäj kan ri rachochil chuqa' richin nuq'ät jub'a' ri k'ak'a' rub'eyal relesaxik jun tiko'n jun awäj. Pa jun chïk rub'eyal ri rajäl kik'ojlemal ri winaqi' xa xb'enimatäj kuma ri man junam ta kitz'etik ri winäq nb'an. Ri ruchuq'a' runimirisaxik ruk'iyilem ri meb'a'il man ruk'amon ta xtisamajïx man pa rub'eyal ta rukanoxik ri man jun ütz itzel tz'etel, ruma ri yalan meb'a'il ilon rik'in xa jub'ama konojel ri winaqi', ja re' ri jun nimaläj k'ayewal k'o chi ruwäch ri Iximulew. Ronojel q'axomal tz'etel apo, pa ruwi' ri rujalik ri na'oj wakami, k'o chi xtisamajïx chuqa' tiya' pa ruq'a' ri Saqamaq' richin nq'ax chi qawäch, k'o chi nkijunumaj rutz'etik ruchuq'ab'al ri Saqamaq' richin nq'ax chi qawäch ri jalajöj ruk'iyilem jun pa saqil k'ayinïk.

36. Ri Ch'ob'onïk Tik'asäs K'aslemal xusamajij jub'a' re k'ayewal re', chuqa' stape' k'a xerutz'ib'aj kan jalajöj taq uqxan tzij, ronojel ri ntzijöx man chqib'a' ta xtaya' chi awäch ri rusamajixik, chuqa' ki ri' rucholajem rub'anikil ri chokomin chuqa' ri k'ayewal pa ruwi' ri ulew. Xeb'an rucholajem richin nawïl jun retal ri k'iyilem pa jun waqi' rok'alil (6%) chi rupam jun oxi' juna', chuqa' ki ri' ruk'iyisaxik ri rok'alil taq tojoj iximal pa jun kab'lajuj rok'alil (12%) pa jun juna' chi rupam oxi' juna'. Ri Ch'ob'onïk xb'an kan qitzij na wi man tikirel ta nuya' pa rucholajem achike rub'eyal nsamajïx re na'oj re'. Ja k'a pa rub'eyal ri meb'a'il yalan k'ayew rutzalq'omixik utziläj taq rub'eyal rusamajixik, ruma k'a ri' k'atzinel chi rije' k'o jun rinimilen na'ojil. Chi rupam ri meb'a'il na'ojil, ri kolotajinïk k'ayinem ruximon ri na'oj rik'in Saqamaq' ri nkisamajij ri kik'ayewal kik'ulwachin nïm taq tzob'aj winaqilal.

37. Chi rupam ri juna' 90 tz'ib'an kan jun relem ruk'iyik ri rupwaqil ri tinamït (PIB) xa jub'ama junam ruk'iyik rik'in ruwinaq ri tinamït. Re ke re' rub'anikil ruk'iyik ri tinamït yalan xyoke' k'ïy yan juna', re tzij re' k'o itzel ruk'ayewal ruk'amon pe achi'el ri manäq samaj ta ntikïr nuya' chi ke ri winäq ruma ninimär juna' juna'; manäq nuto' ta ruk'iyilem ri rupwaqil nuyïk ri tinamït, chuqa' man ntikïr ta nunimirisaj ri pwäq ntok pe. Pa ronojel ntz'etetäj chi ri rumeb'a'il k'o ta chi ninimär ruk'iyilem chi ruwäch wakami richin nusöl ta jun ka'i' ruk'ayewal chuqa' ri akuchi' xpapo' wi kan.

38. Ri Iximulew rilon oxi' ruk'ayewal pa rub'eyal ruxe'el ri nimameb'a'il: Nunimirisaj ri ronojel ri yakonïk ruma ja re' ruxe'el ruk'iyilem pa

ruk'aslemal; nnimär ta ri iximal chuqa' nnimär ta rutzil rub'eyal rusamajixik ri Saqamaq'. Ri nab'ey yalan k'atzinel richin nkanäj pa ruk'uxlal runimirisaxik rokisaxik kipwaq ri winaqi', aj Iximulew chuqa' ri juk'an chïk petenäq wi, wi man ke ta re' xtib'an chi re man xtitikïr ta xtunimirisaj ri' pa ruyonil. Jalajöj rub'eyal ri nuya' ruchuq'a' re rokisaxik re pwäq re', achi'el rusamajixik jun aj juk'an ya' qajonik, ri k'ïy ta pwäq ntok pe, ri manäq ta yalan nujalala' ri' rajäl ri pwäq chuqa' ri nq'at ta jub'a' ruwäch rusachik k'iy pwäq. Xa ruma k'a ri', k'o jalajöj rub'eyal rusamajixik ri nuq'ät chi ruwäch rokisaxik kipwaq ri winaqi', achi'el ri rujotolem ral ri pwäq, ri yalan jub'a' ok ri pwäq nrokisaj ri Saqamaq', ri yalan qajnäq ruwäch ri samaj nb'an, chuqa' ri man nakuqub'a' ta ak'u'x pan ak'aslem xa ruma elëq', ri kamïk xkanäj kan chi rij ri oyowal xik'o kan.

39. Ri yalan nïm taq ral ri pwäq xa jun k'ayewal xuya' kan ri xk'ulwachitäj kan iwir kab'ijir, xtikïr pe rik'in jun k'as ri jantape' k'ayew rutojik, re tzij re' xa yojruk'äm chïk el chi rub'anik julëy chïk k'as. Yalan k'ayew rokisaxik ri jalöj taq tzij e k'atzinel richin ruqasaxik, chuqa' richin relesaxik jun k'as pa qawi' qonojel, ruma ronojel re tzij re' ruchajim ri Strictu Sensu, re k'ayewal re' ruk'amon pe jun nïm rutojik na'ojil. Man ruk'amon ta chi nimestäx ta qa ri rejqalem ri iximal richin rutojik ri k'as ri', yalan k'ayew chi nqïl apo ruma ri na'oj xa nujech'uj ri chi ruwäch ri na'oj k'o chi kikojöl ri winaqi'. Ri ichinan ronojel rub'eyomal ri Saqamaq' richi rutojik ri k'as rejqalem yalan k'ayew chuqa' man nub'än ta ri nrajowaj.

40. Ri jun chïk k'ayewaläj na'oj ja ri ninimär rutijik ri iximal. Re k'ayew re ojer chïk ri' tik'oje' pe, konojel ri champomanel je' nkajo' ta nkikanoj rub'eyal man tikirel ta. Nch'amiyäx pa rub'eyal ri Ch'ob'onïk Tik'asäs K'aslemal xa yalan na wi eqal eqal xtunimirisaj, achi'el rub'anon wakami, ntel el pa wuqu' rok'alil (7%) napon k'a pa kab'lajuj rok'alil (12%) pa jun oxi' juna', ri champomanel rukanon jun ka'i' oxi' runa'oj richin rujalik rub'eyal ri tojoj iximal. Xjote' rajäl ruway ri ch'ich' ri elem juk'an taq ya' chuqa' ch'aqa' chïk rucholajem, chuqa' xe'ok ka'i' oxi' jalonïk pa ruwi' rutojik ri iximal chi rij rokisaxik ri ulew, xa xe k'a man xtikïr ta rutojik ri iximal pa ruwi' ri rub'eyomal (ri junilal tojoj iximal pa ruwi' jun jayxoral IUSI), xa eqal eqal rejqalem jun jayxoral. Ri tojoj iximal (IUSI) jantape' k'o pa rucholajem ri samaj, re tzij re' man ruk'amon ta rutzijoxik pa ruq'ijul ri cha'öy q'atöy tzij.

41. Pa jun chi̇k rub'eyal xeb'an ka'i' oxi' rub'anikil richin runimirisaxik ruk'ojlem ri rutojoj iximal, ruqasaxik ri ye'animäj chi rutojik, chuqa' ri ruchupik ruwäch ri man ntoj ta chuqa' ri k'aqatel kiwäch man yetojon ta. Taq nb'ek'is yan ri juna' 1998 xtiki̇r k'a pe rusamaj ri Chaji̇y Rub'eyal Rusamajixik ri Iximal (SAT) xa rik'in k'a ruk'waxik pa jun na'oj ri rusamajixik ri iximal pa Iximulew, chuqa' ri aj juk'an taq ya' chuqa' richin nuya' ruchuq'a' ri q'aton tzij samaj chi kij ri winaqi' man yetojon ta.

42. Ja ri nch'on chi rij rusamajixik ri pwäq ntok pe kuma ri aj juk'an taq ya' to'oj ri'i̇l pa rucholajem ri Ch'ob'oni̇k Tik'asäs K'aslemal. Xa ruk'amon k'a rub'ixik chi man jun ta re to'oj ri'i̇l re', ri ruyakik ri Iximulew chuqa' ri ruk'ojlemal ri junamina'oj yalan ta wi k'ayew. Ri k'ayewal ja ri pa ruwi' ri tikiren rusamajixik ri jalajöj taq samaj, k'a wakami man pa rub'eyal ta rub'anon. Re na'oj re' tikirel rujalik, ja re' ri chapatajnäq wakami xa ruma k'a ri' k'atzinel chi e k'o ta utziläj taq rub'anikil chuqa' ruxe'el ri na'oj richin ütz rokisaxik ri tob'äl kiya'om pe ri aj juk'an chi̇k ya' moloj.

43. K'o k'a julëy chi̇k k'ayewal ruximon ri rik'in rutzil kiwäch ri winaqi'. Achi'el ri ruk'ayixik ri ulew man jun kanon ta rub'eyal chi rupam ri q'ij Tik'asäs K'aslemal, rik'in kitzolijem ri winaqi' xkuqxanij, ri xkijech'uj apo ki' juk'an chi̇k xa choj xunimirisaj ri k'ayewal pa ruwi' ri ruwach'ulew. Ri rilixik jun samaj xa rejqalem jalajöj taq rub'eyal, re tzij re' rub'i' rujaloxik rub'eyal ri samaj, ruya'on ruma ri xa jun rub'eyal k'aslemal chapatajnäq wakami, re na'oj re' nb'eruya' pe kich'ojinik ri winaqi' ruma ri xib'in ri'i̇l kik'amon pe. K'o jalajöj rusamajixik rub'eyal xa jun ta na'oj kik'amon pe. K'o jalajöj taq na'oj uchuq'a' b'anom pe chi kikojöl Kimolaj ri samajela' rik'in ri Ruchitüy Samajib'äl Jay richin rutzijoxik ri tojoni̇k, xa xe k'a k'o na k'i̇y ri k'atzinel chi nkich'öb' chi kiwäch. Chuqa' man tikirel ta kanon k'ak'a' rub'eyal achi'el ri najowäx, achi'el ri qajoj pwäq, ja ri akuchi' nujalala' ri' yalan e chawän achi'el nk'ayi̇x pa k'ayb'äl.

44. Ja k'a pa ruwi' runimirisaxik ri winaqilal k'aslemal, ri akuchi' nilitäj wi yalan k'atzinel chanin kito'ik: nab'ey, ja ri k'ayewal pa ruwi' uxnaqil ja re' ri man samajin ta chuqa' ja re' ri chanin tib'an. Ri

ajlanïk pa ruwi' kikamik ri ak'wala' yekäm el e wuqu' rukajk'al (67) chi rupam ri lajk'al rukaq'o' (1000) ri k'äs ye'aläx, ri retab'al ruk'aslemal jun winäq wuqu' rukajk'al juna' (67.2). Wi yojch'on ta pa ruwi' ronojel, ri kib'anikil ri uxnaqil man e ütz ta chuqa' ja k'a ri rujachik ri to'oj ri'ïl xa sachnäq chuqa' man yetikïr ta yekitz'ët konojel. Nik'o chi ruwäch ri ka'i' xil b'anon pan oxi' yesamäj pa ruwi' aq'omanïk, man yesamäj ta pa ruwi' ri naq'ät chi ruwäch jun yab'il chuqa' man jun ruximon ta ruwi' ri na'oj rik'in Ruchitüy Uxnaqil K'aslemal chuqa' ri kito'ik ri winaqi' chuqa' Ajto'öy Rutzil Kiwäch aj Iximulew. Man xa xe ta ri' chuqa' ri pwäq nsach pa ruwi' ri to'oj re', man xtinimirisäx ta chi rupam ri juna' 1999.

45. Ja k'a ri pa rub'eyal ri etamab'äl ntz'etetäj chi ruchapom jub'a' rub'ey. Ri ajlanïk pa ruwi' ri ajlanïk ri ketaman yetz'ib'an k'a k'o na pa wuqlajuj rukak'al rok'alil (37%). Ri pwaq nokisäx chi rij rub'anik re samaj re' man ntikïr ta nuya' jun utziläj tijonïk chi rupam ri nab'ey tanaj etamab'äl, richin runimirisaxik chuqa' utziläj tijonïk nuya'. Ri k'ayewal yalan ninimär chi rupam ri jun tanaj chïk ruxe'el etamab'äl chuqa' ri jalajöj etamab'äl. K'o jun ka'i' rub'eyal na'oj samajin achi'el ri rujachon jub'a' ri rusamajixik achi'el nkib'än ri winaqi' nkisamajij ri tijonïk pa taq kijuyu' (COEDUCAS) chuqa' ki ri' ri na'oj jub'a' rik'in ri etamab'äl niya' pa ka'i' ch'ab'äl. Xa xe k'a nqatz'ët yalan nïm ri ruk'ayewal richin ninimirisäx ta jun utziläj tijonïk kik'in ri winaqi'.

46. Pa ruwi' ronojel re tzij re', ronojel ri rub'eyal chapon richin ruyakik ri meb'a'il xa ntz'et chi yalan eqal nujäl ri'. Yalan k'atzinel chi yerajo' ta runa'ojil ri champomal. Ri nrayb'ëx ja ri rujalik ri yalan eqal b'enäq rujalik ri meb'a'il chuqa' ri nimaläj taq rukojolil kitz'etik ri winaqi', ri jun rub'eyal chanin chuqa' ütz rujachik nb'an chuqa' ütz runimirisaxik kuxnaqil ri winaqi', ri etamab'äl chuqa' ri kachoch. Yalan na wi k'ayew jub'a' xa xe ri k'atzinel chi nnimirisäx ruyakik ri pwäq pa ronojel, nnimirisäx ri samaj chuqa' ri chanin rusamajixik ri iximal, tib'an jalajöj taq tikomal, nnimär ta rutzil ri samaj chi rupam ri champomal, nnimär ta rutzil rujayül ri k'atzinel je'. Ronojel k'a re', pa runik'ajal jun rucholajem rujaqik ri aj juk'an ya' na'oj. Ri samaj yalan nïm chuqa' tikirel rub'anik.

kik'ulwachin chuqa' pa ruwi' ri e jech'un kan, man ya'on ta kiq'ij chuqa' ruma yetz'iläx kuma ri moso'i'. Pa ka'i' kan juna', Ri Rachochil Taqanib'äl Tzij xuya' rutzij pa ruwi' ri b'eleje' rub'elejk'al Ch'ob'onïk *(Convenio 169)*, richin ri aj juk'an Ruwach'ulew Moloj richin ri Samaj pa ruwi' Ruch'ojib'al ri Amaq'el taq Tinamït chuqa' Kitzob'ajil pa jun Yonilal Saqamaq', re tzij re' xuya' kan jun pa rub'eyal na'oj ri ch'ob'onïk xb'an.

54. Jun chi ke retal ri jeb'ël nq'alajin pa ruk'aslemal ri Iximulew ja ri xa k'a re' yexule' yejote' ri amaq'el taq winaqi' chuqa' ri ch'ojinïk nkib'än. Re tzij re' jun k'ak'a' na'oj pa ruk'aslemal ri Iximulew, akuchi' ri nïm na'oj nb'e'apon wi man xa xe ta chi ruyakik ruk'aslemal ri junamina'oj chuqa' richin ruyakik ruk'ak'a' ruk'waxik kik'aslemal ri winaqi'. Natz'ët apo achi'el ta ri xb'e'apon ta pa jun na'oj chi ri Amaq'el taq Tinamït k'o chi ye'ok pa jun chïk rub'eyal k'aslemal, xa rik'in k'a ruya'ik ruq'ij ri kich'ojib'al rik'in ri jalajöj kib'anikil kina'ojil. Man xtik'oje' ta jun ruyakik ri k'aslemal chuqa' man xtik'oje' ta jun junamina'oj taq ri winaqi' k'a kichapon na b'inem chi ruwäch ri Iximulew xa ruma ntz'iläx ri kalaxik chuqa' e jech'un kan, man jun nya' ta q'ij richin ye'ok ta qitzij ruwinaq ri Iximulew.

55. Pa Iximulew, ruchapon rukanoxik ruxe'el ri kib'anikil ri winaqi' xuto' pe re na'oj re' ri xuya' kan ri oyowal pa rutikirib'äl pe ri kajk'al taq juna' (80) taq yalan rukïy rupoqonal, kamïk xkïl pa kik'aslem ri amaq'i' taq winäq. Ri kib'anob'al xkib'än ri aj pa q'ayïs taq ajlab'al, ri xuk'äm pe koyowal ri ajlab'al ruchampomal ri Iximulew, man xa xe ta xuya' kan k'iyilal chi kamïk chi kikojöl ri winaqi' aj pa juyu' taq samajela', chuqa' xutür kan ruxe'el kik'ojlemal kib'anob'al ri mayi' taq amaq'el. Nch'ob' chi kiwäch wi ri jun k'ayewal re' ütz nb'ïx kamisanïk chi re, ruma k'a man xa xe ta omuch' (400) k'iyilal taq kamïk xeb'anatäj, xuchüp kiwäch jalajöj taq tinamït chuqa' xeruq'asaj el winaqi' juk'an chïk tinamït. Ronojel k'a re k'ayewal re' nujäl rub'eyal ruq'ajarik kik'ojlemal kib'anikil nkikanoj ri winaqi'.

56. Rik'in ruyakik ri junamina'oj naläx pe jun chïk rub'eyal ruk'waxik ri moloj. Ri tinamït je' xekik'äq kiwäch amaq'el taq k'amöl kib'ey

chuqa' xe'aläx k'a pe moloj taq ri'il pa taq tinamït richin rusolik chanin kik'ayewal ri winaqi', chi kikojöl re samaj re' k'o ri ruya'ik ri tijonïk, ri etamab'äl, kuxnaqil ri winäq chuqa' julëy chïk k'atzinel taq to'onïk. Ri yalan k'atzinel ri xuya' kan re k'ayewal re' ja ri oxi' tanaj ch'ojinïk man jun b'ey b'anon ta ri iwir kab'ijir chi re ri Saqamaq' xa k'a ri eqal eqal nk'oje' pa ruchojmilal. Jun chi ke re ch'ojinïk re' ja ri ruya'ik ruq'ij chuqa' amaq'el rokisaxik ri ch'ab'äl alaxnäq wawe'; ri jun chïk ja ri pa ruwi' rokisaxik ruch'ojib'al pa kib'eyal ri amaq'i' taq tinamït; ri rox ri ruya'ik pa rub'eyal kiyonilem, chuqa' ruk'waxik jun champomal pa tinamït, ri nsamäj richin rutzil kiwäch ri amaq'i' taq winäq chuqa' kan ja rije' yesamajin.

57. Ri nab'ey taq samaj pa ruwi' ri Amaq' Ch'ob'onïk xtikïr pe chi rupam ri juna' 1997 taq xetikirisäx pe ri K'ulanel Tz'ob'aj taq Moloj, akuchi' k'o kik'ojlem chuqa' kich'ab'äl ri maya' k'amöl taq b'ey. Chi rupam ri rukaj ik' chi re ri juna' 1998 xya' yan ruq'ij rub'eyal ri samaj pa ruwi' ri tzob'aj moloj nsamajin ri Amaq'el Rokisaxik ri Ch'ab'äl, akuchi' xya' kan kiq'ij kaji' ch'ab'äl pa taq tinamital, wuqlajuj tzob'ajilal ch'ab'äl, ja k'a ri ka'i' nïm kejqalem, chuqa' xkanöx kan rub'eyal richin ri kokisaxik. Ri kokisaxik ri ch'ab'äl re' xa xtikanej kan pa ruq'a' kirayb'ël ri moloj e cha'öy q'atöy taq tzij, pa ruq'a' ri champomal chuqa' wi k'o pwäq richin rusamajixik. Chuqa' k'atzinel xke'ojawär ri winaqi' ketaman rusamajixik ri ch'ab'äl, achi'el jun molaj winäq e q'axanel taq tzij ri xkeya'on ruchuq'a', kokisaxik ri ch'ab'äl pa taq Samajay chuqa' akuchi' nsamajïx wi rub'eyal ri q'atb'äl tzij.

58. Ronojel re' ch'ojinïk k'aslemal re' k'atzinel chi nq'ax pe rub'eyal ri cholk'aslemal wuj. Ri ruch'ob'ik re tzij re' xb'an yan pa jalajöj taq jay, achi'el ri xb'anatäj ri pa Tzob'aj K'iyamoloj pa ruwi' ri Rujalik ri Cholk'aslemal wuj. Jun Ch'ob'on Tzij kik'in ri winaqi' xtuya' pa rub'eyal wi nik'o' wi manäq rujalik ri Cholk'aslemal wuj ja k'a chi rupam re jun rub'eyal re' akuchi' ri ruya'ik ruq'ij rusamajixik ri k'iyach'ab'äl chuqa' ri k'iyana'ojilal nrïl nimaläj taq k'ayewal. Jun ruk'ayewal ntz'et chuqa' yalan nuya' ruq'ij ja ri tzij pa ruwi' ri ch'ojib'äl amaq'el q'aton tzij, ruma nkixib'ij ki' ri winaqi' chi nuch'är ri' rusamajixik ri Saqamaq' Q'atb'äl Tzij.

59. Ronojel k'a re k'ayewal re' xa ruximon ri' rik'in ruk'waxik ruk'ojlemal ri junamina'oj chuqa' ri k'ak'a' rub'eyal k'aslemal, rub'eyal ri meb'a'il chuqa' ri kib'anob'al ri winaqi'. Ja k'a pa rutikirib'äl jun chïk lajk'al roxoq'o' juna' *(milenio)* ri ruk'waxik jun k'ak'a' k'aslemal man tikirel ta ri manäq ta kik'ojlem ri amaq'el taq winäq, man tikirel ta wi manäq ta jun ruchojmilal ri achike nya'on q'ij richin yenojin yesamäj pa rub'eyal ri winaqilal, akuchi' ri xa junam kiq'ij xa junam nkil ri nrajowaj ri k'aslem achi'el ri ch'aqa' chïk, nkisamajij rik'in ronojel kikotemal ri kib'anikil ri kina'ojil; chuqa' runimirisaxik ruk'ojlemal ri kik'aslem, akuchi' ri k'o pa ruq'a' rusamajixik utziläj taq na'ojil chuqa' pa ruq'a' ri k'ak'a' rub'eyal ruk'iyilem ri pwaqil.

JUN KA'I' NA'OJ NUQXANÏX RUB'IXIK

60. Pa Iximulew ri samaj k'atzinel chanin ja ri ruyakik jun Saqamaq' k'ak'a' tinamital, akuchi' nsamajïx ta jun junamina'ojil rik'in kitob'al konojel. Ruma k'a ri' k'o chi chanin nsamajïx chuqa' nch'ob' pa qitzij rub'eyal richin nb'ek'ïs ta ri jech'unïk tzij chuqa' ri tz'ilanik tzij kik'ulwachin pe ri amaq'el taq tinamït. Yalan k'atzinel chi nrejqalej ta ruq'ij jun cholk'aslemal tzij ri ruya'ik ruq'ij ri k'iya'alaxilal kik'ojlemal ri aj Iximulew winaqi'.

61. Ri ruya'ik ruq'ij re tzij re' k'atzinel chi ntz'aqatisäx rik'in ch'aqa' chïk na'oj chuqa' ch'aqa' chïk rujalik kik'ojlemal ri moloj taq ri'ïl; ri xesamajin pe ruya'ik ruq'ij ri Cholk'aslemal tzij, achi'el ri rokisaxik ri jalajöj taq ch'ab'äl; ruya'ik ruq'ij ri kib'anob'al chuqa' ri nkib'än pa ruchojmilal chuqa' ruk'ojlemal ri nimab'äl k'u'x pa taq tikinamit, chuqa' ruya'ik ruq'ij rub'eyal ri kimoloj taq ri'ïl, chuqa' rub'anikil ri kito'onik nkiya' pa rub'eyal ri nkajowaj rije'.

62. Richin naya' ruch'akulal ri meb'a'il-winaqilal richin kisamajixik re ch'ojib'äl taq tzij re', yalan k'atzinel ninimirisäx pa qitzij ruk'ojlemal ri k'aslem chuqa' ri samaj wakami, ri b'enam rik'in ri etamab'äl ri tijonïk chuqa' ri to'onïk pa ruwi' ri uxnaqilal, ri kachochil ri winäq chuqa' ri jalajöj rub'eyal ruk'waxik ri tzij, kichin ri amaq'el taq tinamït. Chuqa' k'atzinel utziläj taq rub'eyal samaj richin kokem ri amaq'el taq ixoqi' pa ri k'aslemal, re na'oj re' eqal eqal ruchapon b'ey chi ruwäch ri Iximulew.

Kitzijob'al Molaj taq Winaqi'

1. Ri Tzob'aj Winaqi' aj juk'an chïk ruwach'ulew (IDEA), xerunik'ola' achike rub'anon ri k'aslemal chi ruwäch re setaj ulew richin rutz'etïk achike rusamajixik nb'an chuqa' ri rujalik ri k'ak'a' rub'eyal k'aslemal ri yalan k'atzinel richin nuto' rub'eyal ri tik'asäs chuqa' junamina'oj k'aslemal. E waqxaqi' molaj, xnik'öx kuma aj wawe' winaqi' chuqa' ri aj juk'an chïk ri yalan kina'oj, akuchi' ri yalan xya' ruq'ij chuqa' ri xkinik'oj, pa ruwi' re tzij re' xquqxanij kan rub'ixik jun ka'i' oxi' tzij. Wakami nqaya' qa rutzijol ruk'u'x ri kisamaj xkib'än ri jalajöj taq tzob'aj xesamajin richin.

I. Chi rukanoxik jun rub'eyal: rusamajixik jun champomal junamina'oj chuqa' rujalik rub'eyal ri Saqamaq'

2. Konojel ri jalajöj yeto'on richin ri Iximulew rachb'ilan ri k'atzinel nrajowaj chi rupab'axik jun Saqamaq' akuchi' konojel junam kich'ojib'al chuqa' rupab'axik jun k'ak'a' ruk'aslemal ri Iximulew, rik'in jub'a' xa nb'erupo' ri' jun Saqamaq' ri man tikirel ta nuk'wa'j rub'eyal ri junamina'oj. Rusamajixik ri junamina'oj k'aslemal man xa xe ta rucholajem ri nuchöl achike nrajowaj kik'aslemal ri winaqi' chuqa' nukanoj rub'eyal ri champomal chi rub'anik, man ke ta ri', chuqa' rajowaxik chi nsamajïx pa rub'eyal jun utziläj na'ojilal akuchi' tikirel nsamajïx wi ronojel ri nrajowaj kik'aslemal konojel.

3. Ri Iximulew Saqamaq' xa k'a re' xel chi ruwäch jun nimaläj oyowal man jun kan ta ruchuq'a'. Xa ruma k'a ri' ri ruto'ik nrajo' k'atzinel chi nkanöx jun k'ak'a' rub'eyal richin tikirel nupab'a' ri' chi ruwäch ruyakik ruk'aslemal ri setaj ruwach'ulew ruchajim. Ri eqal rujalik rub'eyal ri na'ojil chi rupam ri jun ka'i' oxi' juna' re' man ruma ta ri xa jun ruchuyen ri' ruchuq'a' ri rutata'al ri champomal, ri ruchuq'a' ri q'atb'äl tzij yalan jub'a' ok ruma man jikib'an ta ruq'ij. Ri jub'a' ok ruchuq'a' ri Saqamaq' ruma man xa xe ta ri manäq rejqalem ta kich'ob'onik kina'oj ri winaqi' chuqa' k'o julëy chïk achoq ruma re k'ayewal re', jun ja ri kan chqijun ruchuyen ri' rusamajixik ri rub'eyal, ri jun chïk kan ojer chïk ri' nsamajïx jun xich'ixïk rub'eyal ri man

k'o ta pa rub'eyal ri k'atzinel wakami, yalan jub'a' ok ri pwäq nsamajib'äx ri saqil k'aslemal chuqa' ri jun chïk yalan jub'a' ok ri pwäq numöl.

4. Ri Tzob'aj Ajna'oj xkiya' pa rub'eyal chi jun chi re rusamajixik ri champomal pa jun ruwach'ulew ri xa k'a ri ntel chi ruwäch jun oyowal, ri yalan k'atzinel ja ri xa jun rub'eyal ri setaj ulew. Re tzij re' ri ruq'ajarïk «jun rub'eyal ri setaj ulew» nb'e'el chi tzij chi xkepab'äx Saqamaq' moloj taq ri'ïl chi ruwäch ronojel ri Iximulew richin konojel xke'ilom ri saqil taq patan samaj (rajowaxik ri ya', ri k'amasaqil, ri tijonïk, ri etamab'äl rusamajixik ri q'atb'äl tzij, ri uxnaqil chuqa' ri rukuqub'axik k'aslemal); nijikib'äx ronojel ri nrajowaj ri k'aslemal (ri b'ey, ri oyob'äl, ri talutzij, ri q'axanel taq tzij) richin man k'o tajun ch'uti setaj ruwach'ulew nujech'uj kan ri'.

5. Man ti mestäx chi janipe' ruk'ojlemal ri xa jun rub'eyal ri setaj ulew ja ri tikirel relesaxik runojel ruwäch tz'ilan na'oj nb'an chi ke ri amaq' taq winaqi'. Konojel re winaqi' re' e tz'ilan kan rik'in ronojel rutzij ri k'ak'a' k'aslemal, man ketaman ta ruch'ojib'al kik'aslemal chuqa' man nya' ta q'ij chi ke richin nkïl ronojel rub'eyomal rejqalem ri k'ayinïk. Xa ruma k'a ri' ruchupik ruwäch ri meb'äl kik'ulwachin ri winaqi' jun na'oj richin pa ruwi' ronojel.

6. Ri Cholk'aslemal Wuj jun yalojel junuman na'oj, xa konojel ye'ejqalem ruq'ij, ri rujalik ri rub'eyal ri Cholk'aslemal k'atzinel chi nb'anatäj pa jun nïm ruq'ajarik richin manäq ntzaq ta ruq'ij rupalb'al jun Saqamaq' ri konojel k'o ruq'ij kich'ojib'al. Re q'ij ruk'aslemal re Iximulew wakami ri rujalik rub'eyal ri cholk'aslemal wuj jun chi ke ruyakik ri tik'asäs k'aslemal ri rejqalem kan rub'anik chi ruwäch Amaq' Ch'ob'nïk, re chuqa' jun rusamajixik ri k'ak'a' champomal k'aslemal. Ri rujalik ri cholk'aslemal wuj jun chi ke ri na'oj k'atzinel chi nijal nb'ix chi rupam re wuj re'.

7. K'o chïk juläy rusamajixik ri champomal k'aslemal, achi'el rujalik rub'eyal Taqanel Cha'öy Q'atöy Tzij chuqa' Tzob'aj aj Na'ojilal, rujalik re tzij re' xel pe pa ri Nimaläj Cha'öy Q'atöy Tzij, yalan ütz rusamaj rub'anon chi ruwäch ri jun ka'i' oxi' e cha'on ri q'atöy taq tzij. Nkanöx jun k'ak'a' rub'eyal chuqa' runimirisaxik rub'eyal rutz'ib'axik kib'i' ri winaqi' rik'in rokisaxik k'ak'a' taq ruchojmilal richin

rujikib'axik kitob'al ri amaq' winaqi' taq ncha' jun q'atöy tzij; chuqa' richin ütz nb'an chi re kib'eyal ri molaj aj na'ojil e cha'ol q'atöy taq tzij chuqa' ütz rub'anik rujuxik ri wuj.

8. Chapon jalajöj taq rub'eyal richin rujalik rucholajem ri q'atb'äl tzij, ri xtitzijöx apo chi ruwäch, chuqa' jalajöj rub'eyal rujalïk ru rukowil ri e tz'ib'äy ṭaqanel taq tzij, akuchi' ri nïm rejqalem ja ri nkajowaj konojel, man ja ta kirayb'ël moloj taq ri'ïl chuqa' man ja ta rusamajixik rub'eyal ri tzijonïk re rub'eyal je' re', man ütz ta rub'anon rik'in ri nrajowaj ri k'ak'a' rub'eyal taq cholk'aslemal. K'o k'ïy rub'eyal ri samaj nib'an pa Rachochil Taqanib'äl Tzij ri chanin ta yeb'anatäj, ütz ta nb'an chi ke chuqa' ri k'o ta rejqalem. Jun chi ke re na'oj re' ja ri manäq chïk ta nb'an ri ch'akoj ri'ïl taq ntzijöx jun rub'eyal k'aslemal, xa ye'okisäx ta ri utziläj taq rub'eyal pa rucholajem rub'anik ri samaj, chuqa' ütz nijal ta rub'eyal ri samaj nb'an pa rachachil ri taqanib'äl tzij. Chapon samaj richin ri Moloj Ruyakik Taqanib'äl Tzij (CEDEL), ri nya' rutob'al kuma aj juk'an chïk ruwach'ulew; chuqa' ri Moloj aj Ya'öl Na'oj Jantape' xa k'a re' xuchäp samaj.

9. Chuqa' k'o aj wawe' jalajöj taq moloj ri yesamajin ri junamina'oj tzij, achi'el ri Ruchitüy Ruch'ojib'al K'aslemal chuqa' ri Molaj Ajchajïy Rub'eyal ri Cholk'aslemal, ri xetïk kan pa rucholajem ri Cholk'aslemal wuj richin ri 1985. Chi kijujunal k'o jata'q tzij kejqalem man ruma ta ri man ütz ta rusamajixik nkib'än chuqa' man ruma ta ri manäq ta ruq'ij, xa ruma k'o jun ka'i' oxi' sachnäq rub'anikil chuqa' jun ka'i' oxi' man pa rub'eyal ta nb'an chi re. Ronojel k'a re tzij re' k'o pa rucholajem rusamajixik ri junamina'oj ri xa k'a re' xtikïr pe chuqa' k'atzinel chi ri winaqi' nkikuqub'a' kik'u'x chi kij. Ri rusamajixik ri champomalil junamina'oj jantape' jun utziläj rub'eyal rukanoxik rusolik ri k'ayewal je' pa rucholajem ri q'atb'äl tzij, man rik'in ta oyowal chuqa' man chi kamïk ta.

10. Ri tzob'aj aj na'oj winaqi' yalan k'ayew xub'än chi kiwäch richin xkipäj ri jalajöj rujalik ri Cholk'aslemal e b'anon pe k'a xoqa' re q'ij re', xa xkïl jun nïm rukojolil kik'uxlal ri winaqi' rik'in ri jaloj na'oj chuqa' rik'in ri rurayb'ël runa'ojil ri Saqamaq' chi rusamajixik. Ri Champomal xutz'ib'aj jun wuj ri xub'inib'aj jo' rik'in rujalik ri cholk'aslemal ri xel pa ruk'uxlal ri Molaj Taqanel Q'atb'äl Tzij chuqa'

k'o ch'aqa' chïk xekitz'ib'aj richin rujalik juley chïk rub'eyal. Xa xe k'a nrajowaj chïk jun ka'i' oxi' na'oj richin rusamajixik jantape'. Chuqa' xkanöx oxi' rub'eyal; chi kikojöl ri samaj xejikib'äx nab'ëy el chuqa' rik'in ri rujikib'anik jun na'oj; jun chi ke ri na'oj xel rutzijoxikil chuqa' xe'ok taqanel taq tzij, ruq'a' taqanel taq tzij chuqa' ri kib'anikil; chuqa' ri taqanel taq tzij xe'el pa saqil chuqa' ri ütz kisamajixik xeb'an.

11. Rik'in jub'a' ri jata'q ruk'ayewal xe'ilitäj xe'el pe xa ruma ri k'ak'a' rub'eyal k'aslemal man ntz'etetäj ta chi jun rucholik rub'anik ri samaj chuqa' ütz chïk richin rusamajixik. K'o jun nimaläj ruk'ayewal ntz'etetäj rejqalem ri na'ojil ruk'amon pe rujalik ri Cholk'aslemal wuj chuqa' ri k'ayewal xtirejqalej rutojik ri na'ojil, man najowäx ta xtib'an pa rub'eyal ri cha'öy q'atöy taq tzij. Ri rujalik rub'eyal rucholajem ri Saqamaq' nsamajïx pa rub'eyal ri chapatajnäq wakami. Ri rusamajixik ri na'ojilal xa k'a re' man jun k'o ta jun Saqil Cholsamaj pa ruk'ojlem, ja re' ruk'amon pe ri jun nimasaqil tzijonïk xb'anatäj richin nb'iyin rusamajixik ri etaman chïk.

12. Konojel ri Champomal ri e ik'owinäq yech'on pa ruwi' rujalik rub'eyal ri Saqamaq', xa xe k'a ri ma Arzú kan q'alaj ri xub'än richin rutikik ri aj Rutata'al Molaj chuqa' xuya' kan ri Jalöy rub'eyal ri Molaj Taqanel Q'atb'äl Tzij, re samaj re' ja ri ruka'n tata'aj pa'äl chi ruwäch. Manäq kan ta janipe' taqanel taq tzij xeb'an kan, rik'in jub'a' xetz'ib'äx kan jun kab'lajuj, xa xe k'a ri rusamajixik manäq chïk ruchuq'a' ta. Ja k'a pa taq kimoloj ri winaqi', ri na'oj yalan nïm ruq'ij ri xkiya' kan ja ri Ruchajixik Rusamajixik ri Iximal chuqa' ri jun Rucholajem Rusamajixik ri Pwaqilem chuqa' Ruchajixik Rupwaqil ri Champomal (SIAF-SAG). Ri yuquyäq taq ch'ich' (FEGUA) xeya' pa qajïk ri rokisaxik jun lajuj roxk'al juna'; Ri taqalem wuj nusamajij jun molaj winaqi' aj Canadá, k'o chi ntz'etetäj wi ütz ri kisamaj; e k'ïy yakb'äl taq ixim richin ri INDECA xe'el pa k'ayixik chuqa' xeya' pa kiq'a' ch'aqa' chïk winaqi' ri K'amasaqil chuqa' ri molaj Saq' Amaq' Saqil (GUATEL).

13. Ri man xa xe ta jun nsamajin richin ütz jub'a' b'enäq. Pa rucholajem ri Taqanel Na'oj rusamajixik ri setaj ulew, ri ruq'axaxik ri ch'akoj ri'ïl chuqa' ri nusamajib'äj man xa xe ta rujalik ri Saqamaq' chuqa' nujunamina'ojisaj. Ri Ruchitüy ri aj Tikonel na'oj ruk'axan tob'äl pa

kipwaqil ri winaqi'; ja k'a ri Ruchitüy ri Talutzijonel e rupeyon samajay taq moloj richin nkiya' ruk'aslem chuqa' richin kib'anik b'ey. Ke ri' chuqa' Ruchitüy ri Etamab'äl Jay nuk'äm kan k'iy na'oj pa ruwi' ri PRONADE. Rik'in ri nqatz'ët apo, pa ruwi' ri julajuj tanaj rupwaqilem ri winaqilal k'o wakami nusamajij jun jachöj ri'ïl rik'in kisamajixik ch'aqa' chïk chitüy.

14. Ri kan qitzij' rujalik ruchojmilal ri Iximulew Saqamaq' yalojem apo chuqa' nb'anatäj pa rub'eyal jun rujalïk kik'aslemal ri winaqi' richin k'a xkek'oje' kan k'ak'a' rub'eyal to'oj ri'ïl rik'in ri ruchuq'a' runa'oj ri champomal rik'in kina'oj ri winaqi' ronojel k'a re jalajöj taq jaloj na'oj re' yalan k'atzinel chi nb'anatäj ta pa rucholajem ri jikilal k'aslemal, achi'el rik'in ri ajlab'al champomal; chuqa' yalan k'atzinel jun rujachik rub'eyal samaj akuchi' nuchojmirisaj ruk'waxik kina'oj ri winaqi' pa taq tinamït; chuqa' ri kitz'ukik winaqilal moloj taq ri'ïl chi ruwäch ronojel ri Iximulew ri yetikïr nkipab'a' chuqa' nkichojmirisaj runa'ojil jun tinamït, achi'el kipab'axik rucholajem jun na'ojil ri e k'o ta kitaqo'n ri winaqi'.

Jun ka'i' na'oj nuqxanïx rub'ixik

15. Yalan na wi k'atzinel k'o chi yesamajïx jalajöj taq samaj ri nub'än xa jun na'ojilal chi ruwäch ri setal ruwach'ulew, richin chi ri Iximulew nupo' ta ri jun k'ak'a' ruwach'ulew chuqa' jun winaqilal na'oj man jech'ün ta kan, man yerumestaj ta kan ch'aqa' chïk winaqi'.

16. Rub'anik rupajik rujalik rub'eyal ri Saqamaq' b'anon pe k'a re q'ij re' chuqa' ruya'ik ruchuq'a' kisamajixik ri ch'aqa' chïk jalöj na'oj e kanajnäq kan pa kib'eyal ri saqamaq' taq moloj k'atzinel chi yek'oje' pa runa'oj rusamajixik ri xa jun rusamaj k'aslemal chapom rusamajixik wakami chuqa' ri to'öj ri'ïl nb'an chi ruwäch jun ruwach'ulew ri chanin nujäl ri' jantape'. Ri kan yalan k'atzinel chanin ja ri rujalik pa qitzij rub'eyal ri q'atb'äl tzij.

17. Re jun ka'i' re chuqa' ri ch'aqa' chïk jalöj taq na'oj man e natan ta k'atzinel chi ye'ok ta pa rucholajem jun Amaq' Ch'ob'onïk kichin konojel, ri nuya' ta rucholajem ri yalan e k'atzinel man xa xe ta pa rurayb'ël ri cha'öy q'atöy tzij. Ri rusamajixik re moloj re' xa nuk'wa'j

pa rucholajem ruyakik jun k'ak'a' Saqamaq' ri konojel junam kich'ojib'al, ruchajim ri junamina'oj, akuchi' nkanej pa rucholajem ri nkajowaj ri winaqi' chi ruwäch jun ruwach'ulew.

II. Ri B'anob'äl chuqa' ri Junamina'oj

18. Rik'in ri juxuj b'i'aj xb'an chi rij ri Ch'ob'onïk pa ruwi' ri B'anob'äl chuqa' Ruch'ojib'al Kik'aslemal ri Amaq'el taq winaqi', chi rupam ri ruk'isib'äl q'ij chi re ri rox ik' ri juna' 1995, xb'anatäj jun k'atzinel chuqa' utziläj na'oj richin rutz'aqatisaxik ruk'ojlemal ri Iximulew pa rucholajem ri jalajöj taq kalaxik winaqi', ri kan jeb'ël q'alajirisan kan kiq'ij achi'el ri petenäq kalaxik ri maya' taq winaqi'. Ri ajlanïk b'anon kik'in ri winaqi' e ruchajim, man kan ta k'o rejqalem re ruwinaqilal, re qitzij ja ri e ruchajim nik'aj chi ke ri winaqi' chi ruwäch re Iximulew. Rik'in jub'a' man kan ta k'o rejqalem re', ri yalan nïm rejqalem wakami ja ri kik'ojlemal chi rupam ri cha'öy q'atöy tzij chuqa' ri ruchojmirisaxik k'iyaläj taq na'oj b'anon pe ri iwir kab'ijir kan.

19. Ri maya' taq winaqi' e taqen kik'ojlemal chi jun k'al tzob'aj ri jujun wi kich'ab'äl, ri yalan e k'iy kiwinaq ja ri aj K'iche' e kichajim ik'owinäq chi ruwäch ri jun millon winaqi'; ri aj Mam, ri aj Kaqchikel chuqa' ri aj Q'eqchi' e kichajim ik'owinäq chi re ri 300 mil. Xa b'a chike na k'a ri kik'ayewal chuqa' ri kikojolil rik'in ri kina'oj, chi rupam ri q'ij wakami konojel jub'a' ri k'o ketamab'al nkina' chi xa jun kijotayil, ja re ri aj mayi'. Rije' nkib'ij chi xa junam kalaxik chi kiwäch ri tzob'aj taq moso'i'. Re xa jun kib'inib'an maya' yerutün chuqa' nuya' ruq'ij ri kib'anob'al ik'ownäq chi re ri wo'o' millón aj Iximulew. Chuqa' k'o jun ch'uti tzob'aj ri aj Garifuna rije' rije' petenäq kalaxik chi ruwäch ri ruwach'ulew Q'eqasetul chuqa' e k'o jun tzob'aj ri e Xinkas e k'o pa ruchojmil releb'äl ri q'ij chi re ri Iximulew.

20. Ri Kolotajel Jalon Na'oj, chi rupam ri rox tanaj ajlab'äl chi re ri rub'elejlajuj ok'al juna' xuk'waj chïk pa jun k'ak'a' rub'eyal k'aslemal rik'in kuchuq'a' ri amaq' taq winaqi', xechuq'ab'äx chi rub'anik ri samaj pa taq rulewal kape, xmajlöx kan komon taq kulew chuqa'

man xya' ta q'ij chi ke xkisamajij ta ruch'ojib'al kik'aslem pa rucholajem ri Iximulew. Pa runik'ajal ri jun chïk ok'al juna' re' pa rub'eyal ri kichampomal ri junamina'oj taq achi'a' ma Arévalo chuqa' ri ma Arbenz xkanöx kito'ik rik'in ri kik'ayewal xe'uk'wäx pa rucholajem ri kina'oj ri moso'i' rik'in amaq'el taq na'ojil nkisamajij ri kaxlani'. Ronojel rub'eyal re kaxlan ri'il na'oj re' man ja ta xb'eruya' xa ruma k'a ri' ri wakami manäq chïk najowäx ta nsamajïx re na'oj re'.

21. Janïla k'a jalajöj taq na'oj ruchapom pe rujalik pa kik'aslemal ri amaq'el taq winaqi'. Nimataq tzob'aj chïk winaqi' nkijech'uj kan ki' pa ruq'a' ri ojer taq na'oj e ruximon ri pa taq taq'aj chuqa' chi rub'anik ri tikomal samaj, chuqa' pa ruq'a' ri rucholajem ri champomal na'ojil-nimab'äl k'u'x pa taq tzob'aj, chuqa' pa ruq'a' ri kaxlan na'oj. Ri kik'ayewal kilon pa kik'aslemal ja ri pa ruwi' ri kimeb'äl, rik'in ri etamab'äl, rik'in ri kib'anikil ri winaqi', ri nimab'äl k'u'x chuqa' ja ri k'ak'a' ruk'ayewal taq k'aslemal k'o chi nkikanoj ruchojmilal. Stape' k'a ronojel yeb'an, ri amaq'el tinamït yalan qajnäq pa ruq'a' ri meb'äl ri poqonal chuqa' ri ja rije' e chajiyon ri nimaläj k'ayewal rik'in ri etamab'äl chuqa' ri uxnaqil, ri achochil, ri k'amasaqil chuqa' ri man yeto'öx ta pa rub'eyal ri q'atb'äl tzij. Xa ruma k'a ri' ri rukanoxik rutzil ruwäch kik'aslemal yalan k'atzinel chuqa' rilïk apo ri kib'anob'al ri kina'ojil.

22. Xa rik'in k'a re k'ayewal re', jun ruchuq'ayb'al ri rurayb'ël ri na'ojilal k'aslemal richin rukanoxik rub'eyal ruk'ojlemal ri Saqamaq' Iximulew. Ri nimaläj taq q'ij juna' samajin pe ri jalöj taq na'oj chuqa' ri runimirisaxik ri k'aslemal, achi'el ri xb'anatäj kan pa 1871 chuqa' ri pa 1945 man tikirel ta xkanöx rusolik ri poqonal k'ulwachitajnäq pa ruwi' ri b'anob'äl ri na'ojilal akuchi' e jech'un kan ri amaq'el taq winaqi' kuma ri moso'i' e chapayom kichin. Janila b'ey xkikanoj rub'eyal. Xkichüp ta ruwäch ri b'anob'äl ri na'ojil amaq'el pa ruk'exel ri kaxlan na'oj-chapayonel rije' xkinojij kichupik re na'oj re'. Ri k'ak'a' rub'eyal ri ruwach'ulew, pa jun junamina'oj b'eyal, man xa xe ta ri man k'atzinel ta chi tichüp ruwäch jun b'anob'äl jun na'oj chuqa' ruk'ojlemal ri kik'aslemal. Ri rub'anikil ri k'iyana'ojil ruk'ojlemal ri junamina'oj, wawe' Iximulew, man jun nya' ta kiq'ij ri jalajöj taq kib'eyal chuqa' man niya' ta ruq'ij ruch'ijib'al kik'aslemal chi kijujunal.

23. K'ak'a' chi taq samajïy richin rujalik ri na'oj xeb'e el pe pa ri amaq'el k'aslemal: ri aj tinamït taq tzob'aj nkitäj kiq'ij rik'in ri etamab'äl rik'in ri uxnaqil, ri ya', rujaqik ri kib'ey chuqa' jalajöj taq kirayb'ël ri tinamït. Yesamäj pa rub'eyal kina'oj ri aj juk'an chïk taq ruwach'ulew moloj taq ri'ïl. K'ak'a' taq rub'eyal chuqa' k'ak'a' taq k'ayewal nilitäj pa kik'aslem ri winaqi'. Chuqa' yesamäj moloj taq ri'ïl aj jun ·setaj ulew chuqa' ri yesamäj chi ruwäch ronojel ri Iximulew, rik'in ri cha'oj q'atöy tzij chuqa' pa rub'eyal ri na'ojilal ri nkich'ojij jalajöj taq e rutaqo'n ri maya' winäq. Ri kitob'al ri K'ulanel Tzob'aj taq Na'oj ri xe'aläx pa rub'eyal ri ch'ob'onïk Tik'asäs K'aslemal re molaj re' nuya' rub'eyal kan pa qitzij ri k'atzinel pa kik'aslem ri amaq'el taq tinamït.

24. Xa ruma k'a ronojel re tzij re' nupo' jun samaj ri man chöj ta ke ri' xtikanäj kan, k'o chi ntz'aqatisäx ri ruq'ajarik ramaq'il ri Saqamaq' xa rik'in kitob'al pa kik'aslemal konojel ri jalajöj kiwäch tzob'aj winaqi' e k'o. Xa ruma k'a re' katzinel chi yek'iyïr ri amaq'el moloj taq ri'ïl ri yesamajin ruch'ojib'al ri kinojib'al chuqa' ri kina'ojil rik'in ruxe'el ri kitinamit, k'a ri' nkiq'axaj chi ruwäch ronojel ri Iximulew. Ri jun na'oj yalan k'atzinel ja ri ruximik ruch'ojib'al ri kik'aslemal ri nkik'utuj rachb'il ruch'ojib'al ri champomal na'ojil pa taq kiyonil ri e tz'ib'atajnäq kan.

25. Ri k'iyana'oji chuqa' ri jalajöj junamina'oj xa ruximon ri'. Ri rujalik ri Cholk'aslemal Wuj xa nuya' jun utziläj rub'eyal ri chi qawäch apo. Ri ch'ob'onïk nb'an pa ruwi' ruch'ojib'al kiq'atb'al tzij ri amaq'el taq winaqi', ri amaq'el rokisaxik ri maya' ch'ab'äl, ri kitob'al chuqa' rucha'ik ri kiq'atöy taq tzij ri winaqi', xa nto'on chi rusamajixik jun junamina'oj alaxïk k'aslemal. Ke re' xub'ij yan ri ma Gandhi chi ri junamina'oj nq'alajin xa rik'in kuchuq'a' ri koköj taq tzob'aj winaqi', xa yalan k'a pa rub'eyal re na'oj taq nqatz'ët chi ik'owinäq chi re ri nik'aj ruwinaq ri amaq'el tinamït.

Jun ka'i' na'oj nuqxanïx rub'ixik

26. Ri rusamajixik ri Ch'ob'onïk Tik'asäs K'aslemal ruk'amon pe jalajöj taq retab'alul, k'o jun ka'i' ri kan chanin k'atzinel chuqa' rokisan ta nmestäx kan ri kan k'atzinel nkanäj pa rub'eyal ri q'atb'äl tzij. Pa

rub'eyal k'a re' xtib'an ri kotchi'in tzij akuchi' xtiya' pa rub'eyal cha'oj ri'ïl ri kina'oj ri winaqi' chi ruwäch re setaj ulew re xa retal jun pa saqil runa'oj ri Iximulew richin ruyakik jun junamina'oj pa k'iya'alaxinem.

27. Chuqa' rayb'en kelesaxik, kisamajixik jalajöj taqanel taq tzij, pa rub'eyal ri q'atb'äl tzij chuqa' ri etamab'äl, akuchi' xtisamajïx wi kich'ojib'al ri amaq'el taq winaqi'. Pa ruchojmilal ri na'oj rejqalem ri ch'ojib'al ri amaq'el taq tinamït, kokisaxik ri kich'ab'äl, rokisaxik ri kiq'atb'al taq tzij, ri kib'anob'al, ri nimab'äl kik'u'x chuqa' rub'eyal ri kito'ik ri kirayb'ël chi konojel.

28. Rusamajixik ri k'exna'ojilal nrajowaj chi kek'oje' chuqa' kek'iyïr kina'oj chi kiwäch ri moso'i' kik'in ri amaq'el taq winaqi' richin ruk'ojlemal ri jalajöj rub'eyal k'ak'a' na'ojilal taq k'aslem chuqa' k'ak'a' winaqimeb'a'il. Man rejqalem ta k'ayewal rutzijoxik pa rub'eyal ri etamab'äl, xa richin rusamajixik pa rutzil akuchi' xtib'e qa wi ja ri ruchupik ruwäch ri tz'ilanïk taq alaxik chuqa' ri tikirel nuyïk ri b'anob'al chuqa' runa'ojil ri amaq'el winäq. Yalan k'atzinel pa rub'eyal re na'oj re' ri rujalik pa qitzij rub'eyal rub'anikil ruk'ojlemal kik'aslemal kik'ulwachin ri winaqi'.

29. Ri qitzij tojtob'enïk pa ruwi' re jalöj taq na'oj re' k'o chi jeb'ël nb'eq'alajin chi ruwäch ri k'ak'a' ruk'ojlemal ri maya' ixöq, ri nkïl rutzil kiwäch kik'aslemal rik'in ri junamil chuqa' chi rusamajixik ronojel ruwäch kich'ojib'al xa qitzij xtujäl el ri' pa rub'eyal wakami ri kik'ojlemal ri aj Iximulew winaqi'.

III. Ri nawejqalej rub'eyal ri petenäq chi qawäch apo: ri q'aton tzij chuqa' ri rujikib'axik ruk'aslem ri Iximulew

30. Chi rupam ri rujalik ruk'aslemal ri Iximulew, ri tzij pa ruwi' ri jikib'an k'aslemal chuqa' ri rusamajixik ri q'atb'al tzij xa xupo el ri' jun k'ayewal richin ruyakik re cholajem re'. Konojel re k'otchi'in taq tzij b'anon kik'in ri winaqi' xa ke re' rub'eyal ri kitzij ri kiya'om ri k'atzinel chi nkanöx chanin rusolik kik'in ri winaqi' ri xa k'a re'

xe'el kan chi ruwäch jun yalojem kamïk oyowal. Ri ruchuq'a' ri na'oj pa kiwi' rucholajem ri taqanem taq tzij chuqa' ri kik'ojlemal xuq'ät chi kiwäch ri iwir kab'ijir kan pa ruwi' ri rub'eyal tzij chi ri rusamajixik ri Saqamaq' nutün ta kik'aslemal ri winaqi'. Jun winaqilal akuchi' ri k'ïy chi juna' xuk'waj ri man jun ruchuq'a' xk'oje' ri q'atb'äl tzij ri xa xe ri Iximulew nejqalem ruq'ij ri oyowal xb'anatäj man ketaman ta rusamajixik ri utziläj taq na'oj, rik'in ri kamik oyowal xb'anatäj man ketaman ta ruq'ajarik ri utziläj taq na'oj ri winaqilal taq na'oj chuqa' ri ruch'ojib'al ri na'ojil.

31. Ri yalan nïm oyowal rejqalem ja ri rucholajem ri q'atb'äl tzij man nsamäj ta pa rub'eyal ri xa jun na'oj, achi'el pa rub'eyal rusamajixik ri poqonal q'aton tzij. Man napon ta pa ruk'ojlemal ri nrajowaj ri tik'asäs k'aslemal. Ri rub'eyal sipan kan xa man jun ruchuq'a' ta ri q'atb'äl tzij, man jun chuqa' ri samajib'äl richin chuqa' manäq winaqi' ta, xa jantape' nusamajij ri man tikirel ta ruk'waxik ri tzij man tikirel ta ruchupik ruwäch. Xa ke k'a ri' ri Ch'ob'onïk Tik'asäs K'aslemal, pa ri jalajöj rub'eyal xk'oje' jun ch'uti cholsamaj richin rujalik chuqa' akuchi' ri aj juk'an chïk tob'äl nq'ax ta chi kiwäch chuqa' tikirel ta yeto'on rik'in janipe' pwäq nrajowaj re jun k'ak'a' chanin rujalik ri k'aslemal.

32. Jun chi ke ri k'ayewal ri man kan ta nïm rejqalem, ja ri man k'o ta pa rucholajem ri k'iya'alaxilal k'ojlemal chi ruwäch re setaj ulew. Ri man etaman ta rub'eyal rutata'al ruk'ojlemal ri na'ojil kik'in ri winaqi', xa xupo ri' jun tz'ilowem na'oj kichin ri mayi' taq tinamït. Janíla jun ruwäch ri k'ayewal e k'o, achi'el ri man tikirel ta ruch'ob'ik ri ch'a'oj yeb'an, man tikirel ta yeruya' pa che', chuqa' ri jalajöj taq rub'eyal elëq' yeb'an chuqa' ri man tikirel ta yesamäj.

33. Kan xtikïr yan pe pa 1994 xb'an jun utziläj samaj pa ruwi' ri k'ak'a' Rucholajem Taqanel Rub'eyal Poqonal, chi taq nusamajij chïk el jun k'ak'a' rub'anikil chuqa' rub'eyal, xa nuya' kan ri ruxe'el ri ojer taq q'atb'on tzij, ruma k'atzinel k'ak'a' taq na'oj chuqa' nk'oje' k'ak'a' taq rutob'al: ri Ruchitüy ri Saqil Q'atb'äl Tzij ri rejqalem ruch'ob'ik ruk'otichi'ixik ri achike rub'eyal ri xek'ulwachitäj, ri ruxe'el re k'otchi'inïk rik'in ri ch'owem chuqa' relesaxik rutzijol, ri saqil rupatan ruto'onel ri q'aton tzij chuqa' ch'aqa' chïk je'. Yalan k'atzinel rupab'axik kan ri Tzob'aj Rutob'al ri Q'atb'äl Tzij, ri xujäch

Taqanib'äl Tzij. Re jalöj taq na'oj re' nub'ij chi ütz rub'eyal b'enäq ri rujalik pa ronojel re tzij re'.

40. Tisamajïx ri etamab'äl pa ruwi' ri q'aton tzij, Rutaqanel Tzij ri Amaq'el Patan richin ri Molaj Taqaq'atb'äl Tzij, chuqa' ri ch'aqa' chïk uqxanin taq tzij k'o kan chi rupam ri rutzijol xkiya' kan ri Tzob'aj K'utunela'. Jun q'aton tzij pa rub'eyal ri Tik'asäs K'aslemal. Pa rucholajem k'a re', ye'okisäx ok ri k'atzinel jalon taq na'oj richin rujikib'axik jun q'aton tzij ri nuya' ri kik'ojlem ri k'iyana'oj ruchajim ri Iximulew, chuqa' ke k'a ri' ruya'ik ruq'ij ri nojib'äl petenäq pa ruxe'el kib'eyal ri amaq' winaqi', ri manäq ta nuq'äj rutzij ri ch'ojib'äl k'aslemal ya'om ruq'ij chi ruwäch ronojel ri ruwach'ulew.

41. Tijikib'äx kan jun nïm ruya'ik rutzijol chuqa' rutzijoxik ri q'alajirisan tzij xkiya' kan ri Tzob'aj Richin Ruq'alajirisaxik ri K'ayewal Xb'anatäj, re samaj re' nuya' ruq'ij richin tikirel ruyakik re itzel b'anob'äl xb'anatäj retamaxik ri qitzij chuqa' retamaxik ri achike xemakun, pa ruwi' re tzij re' man ja ta ri q'aton tzij chuqa' ri sachoj mak k'o ta ruq'ajarik.

42. Rusamajixik kan pa rub'eyal jun cholsamaj richin ri kuqub'an k'u'x pa ronojel ri setaj ulew, ruwäch kisamaj tzijonïk ri k'o chi nkib'än ri winaqi' ruya'ik kuchuq'a' ri kimoloj ri nkipab'a' ki' chi ruwäch chuqa' kan nkisamajij. Pa rub'eyal k'a re na'oj re' tiya' kito'ik kik'ojlemal ri Amaq'el Chajinela' ri xa xe re winaqi' re' kejqan q'aq' chi ruwäch ronojel ri setaj ulew richin ri kuqub'an k'u'x, chuqa' rajowaxik titz'ük ruk'ojlemal ri Ajna'oj Amaq'el Tzob'aj chuqa' ri ruch'ob'ik ri tzij, k'o pa rucholajem ri Champomal Chitüy.

IV. Ri aj Iximulew lab'al: ri k'ak'a' rusamaj

43. Xa k'a re' kan pa rutzijob'al ruk'aslemal ri Iximulew ri lab'al taq winäq ja rije' ri yalan xk'oje' kuchuq'a' pa rucholajem ri runa'ojil ri Iximulew. Xa k'a re' k'a xujalala' jub'a' ri' kib'eyal pa rucholajem ri aj juk'an chïk na'ojilal ri akuchi' chuqa' yalan niya' ruq'ij ri

junamina'oj. Ri yalan k'atzinel ja ri kamïk oyowal xb'anatäj xb'ek'is pa rucholajem ri Ch'ob'onïk Tik'asäs K'aslemal chuqa' yalan nïm ruq'ij Rutob'al ri Amaq' Tepewal chuqa' ri kisamaj ri ajlab'al taq winäq pa jun junamina'oj k'aslemal, ja re' nuchojmij ri na'oj richin niya' ketamab'al ri ajlab'al taq winäq akuchi' ri kan jikib'an ruto'ik ruwinaqilal ri Iximulew chuqa' ruk'ojlemal ri setaj ulew. Xb'ek'is k'a re jun tanaj rutzijob'al.

44. Ja re' ri Ch'ob'onïk ri manäq kan ta achike xrejqalej chuqa' ri yalan nïm rejqalem, wi nqatz'ët ri k'aslemal re jun lajuj roxk'al (50) juna' ik'owinäq kan. Ri e k'amöl rub'eyal ri ajlab'al winaqi' xkinimaj ri jaloj taq na'oj k'atzinel chi xeb'an, chuqa' kan ja' chi rupam re q'ij re' chapon ri tzijonïk kik'in ri aj pa q'ayïs ajlab'al, richin rusamajixik ri chi qawäch apo manäq jun k'ayewal xtirejqalej. Qitzij ke re' xub'än, achi'el richin ruchupik ruwäch ri Tzob'aj Lab'anel aj Tinamït chuqa' ke ri' kik'in ri Ajchajïy Amaq'el Winaqi'. Chuqa' ri k'o chi nqasäx jun oxlajuj rukak'al rok'alil (33%) ri ajlab'al winaqi', pa rub'eyal ri kicholajem chuqa' ri janipe' kisamajib'al k'o ri xtz'etetäj k'ïy man jun rajaw ta, ri e k'o ja ri 50.150 xqa pe k'a 31.423 taq xapon ri rukaj ik' chi re ri juna' 1998. Man kan ta ruk'ayewal xub'än ri rujalik kib'eyal ri Ajlab'al B'inel Chajinel, ri pa ruk'isib'äl xsach kik'ojlem.

45. K'ïy akuchi' b'anon rujalik ri na'ojilal chuqa' kan xa xe ri kib'eyal ri ajlab'al niman kina'oj, ronojel ri b'anatajnäq kan eqal eqal yeb'e'el pe chi rupam ri jalajöj taq rub'eyal ri k'aslemal chuqa' ri itzel taq na'oj b'anon chi rij rub'eyal Ruch'ojib'al ri K'aslemal chöj na e kanajnäq kan. Wi nb'an ta kan ruchojmilal jurayïl yalan na wi k'ayewal jub'a' ruma nuk'waj k'ïy ruq'ijul ruma k'o chi netamäx achike rub'anikil xeb'anatäj ri jujun k'ayewal, retamaxik ri qitzij chuqa' retamaxik ri achike xeb'anon. Chuqa' rik'in jub'a' xa nrejqalej oyowal, achi'el yeb'anatäj juk'an chïk ruwach'ulew ri ke re' chuqa' xkib'än. Janíla jun chi ke ri ajlab'al winaqi' nkixib'ij ki' chi ruwäch rutzijoxik ri Tzob'aj richin Ruq'alajirisaxik ri K'ayewal Xb'anatäj (CEH). Achi'el xeb'anatäj ch'aqa' chïk achk'uljay ruwach'ulew ri ruq'a' raqän ri ajlab'al taq winaqi' nkina' rije' chi xmajtäj ri 'kich'akoj' chuqa' nkina' chi man niya' ta kiq'ij ri kitob'al chi rilixik ri Tik'asäs K'aslemal.

46. Ri yalan k'atzinel rusamajixik wakami ja ri rujikib'axik ri junamina'ojilal ri eqal rujalik xtikïr pe pa 1982. Jun tanaj chi re ri k'ayewaläj rujikib'axik samaj re' yalan k'atzinel chi ri ajlab'al moloj k'o chi nk'oje' pa ruq'a' ri Amaq'el Cholk'aslemal, k'atzinel nrajowaj rukanoxik jun chïk rub'eyal ri na'ojilal pa kiq'a' ri ajlab'al taq winäq chuqa' rukuqub'axik kik'u'x ri aj Iximulew winaqi'. Pa jun chïk rub'eyal, k'atzinel chi yemestäx kan ri xb'anatäj ri iwir kab'ijir, xa xe ri k'atzinel tetamäx ri xb'anatäj, tinimäx chi qitzij xeb'anatäj re' k'atzinel chi nsamajïx.

47. Yalan k'atzinel rujikib'axik rucholajem ri Amaq'el Q'atb'äl Tzij, ri ajlab'al taq winäq k'o chi yek'oje' pa kiq'a' ri amaq'el q'atb'äl tzij. Tojtob'än chïk kuchuq'a' kina'ojil ri tepewal ri amaq'el richin rusamajixik ruk'ayewal ri na'ojilal, chuqa' ütz kina'oj man nkiya' ta ki' pa ruq'a' ri pwäq chuqa' ri nya' jub'a' kiq'ij, man jun kik'ayewal ta nkib'än chi rusamajixik runa'ojilal ri Saqamaq', ütz rub'eyal nkib'än chi rutunïk ri ruwach'ulew, xa rik'in k'a re' ri junamina'oj na'ojilal xtikiya' ta rejqalem ri ajlab'al molaj.

48. K'a kanajnäq na kan rukanoxik ruchojmilal ri Molaj Rusamajel ri Tata'al chuqa' k'o kan chi rupam ri Ch'ob'onïk, ri amaq'el ruk'ojlemal ri Ruchituyinel Ruchajib'al Amaq'el chuqa' ch'aqa' chïk. Chuqa' ruximon ri' rik'in re samaj re' ri Aj Na'oj Samaj chuqa' ri kisamaj pa ruwi' ri kuqub'an k'u'x pa rucholajem ri k'ak'a' b'eyal. Jun chïk k'ak'a' k'ayewal petenäq pa rucholajem ri ruq'atik ruwäch ruk'ayixik ri itzel taq aq'om itzel taq k'ayïs. Pa kina'oj ri aj q'an'is winaqi' (norteamericano), re k'atzinel chi 'tikanöx ruchupik' wawe' pa qasetaj ruwach'ulew, rije' nkib'ij chi ri ajlab'al taq winäq yesamajin.

49. Ri ruk'iyik retamaxik chi ja ruwach'ulew re' nkatzin achi'el jun q'a'n-yakb'äl jay akuchi' tikirel yeb'an ri ch'a'oj rik'in jub'a' xa nuya' k'ayewal chi ja rajlab'al taq winaqi' k'o kimak. Ri kisamajib'al, ri kitijoxik yeb'an ri janipe' k'atzinel chi ke ronojel re' ruya'om pe ri ajlab'al richin ri Estados Unidos. Qitzij na wi chi ri kik'ojlem ri e k'ayïl ri itzel k'ayïs ri itzel aq'on nuya' pa k'ayewal ruk'aslemal ri setaj ulew chuqa' rik'in jub'a' xtuk'waj man pa rub'eyal ta chuqa' xa ruma re tzij re' xtikib'än itzel taq na'oj ri q'atöy taq tzij, man

nuya' ta ruq'ij ri Cholk'aslemal, eleq'anïk, ri man netamäx ta achike choj makul, pa jun rub'eyal ri nuqasaj ruchuq'a' ruyakik jun junamina'oj k'aslemal. Ri k'ayewal nilitäj rik'in ri koköj taq aj b'anöy ch'a'oj ri kan yalan xtikib'än rik'in jub'a' chuqa' xa xtib'eruto' ri mak chi ke ri q'atöy taq tzij pa taq tinamït akuchi' ri winaqi' kan k'a nkajowaj na ri taqanel tzij taqanel na'oj chuqa' akuchi' ri Tik'asäs K'aslemal yeb'etzaq nkina'.

JUN KA'I' NA'OJ NUQXANÏX RUB'IXIK

50. Pa ruwi' ronojel, ri rusamajixik ri Ch'ob'onïk Tik'asäs K'aslemal janíla jun na'oj samaj ri k'atzinel k'o chi yeb'an pa ruq'ijul ri tz'ib'atajnäq kan chuqa' rik'in ri rayb'ël rusamajixik taq xtikïr pe. Jun chi ke ri na'oj ri yalan k'atzinel nuyoj ri k'ayewal ri xeb'anatäj ri iwir kab'ijir kan ja ri tzijob'äl xkib'än ri Tzob'aj Richin Ruq'alajirisaxik ri K'ayewal Xb'anatäj ri nuya' pa rub'eyal retamaxik ri achike xeb'anon chuqa' nkipab'a' chi ruwäch ri mak xeb'anatäj.

51. Rujaqik chuqa' runimirisaxik jun pa rub'eyal tziijonïk chi kikojöl ri ajlab'al winaqi' chuqa' ri e ruq'a' raqän ri tinamït, pa kiwi' ri jalajöj taq na'oj k'o kan chi ruwäch ri Ch'ob'onïk sik'in kan, rik'in jub'a' jun rub'eyal chi kiwäch ri ka'i' tanaj ri nuto' richin rukuqub'axik kik'u'x ri aj Iximulew chuqa' k'atzinel ta chi nb'echüp ruwäch ri ojer na'oj man nkikuqub'a' ta kik'u'x chi kiwäch ri amaq'el chuqa' ri ajlab'al winaqi'.

52. Tiya' pa rucholajem jun rub'eyal ri samaj pa ruwi': a) Rujalik rucholajem rub'eyal rutob'al ri amaq'el ulew chuqa' ri molaj taq ajlab'al, rik'in jun taqanel tzij rutob'al ri amaq' ulew. ä) Ri rujalik rub'eyal pa ruwi' ri ajlab'al etamab'äl tzij, nya' kan pa ruk'ojlemal achike rub'anikil ri okem, rub'anikil ri etamab'äl, rub'anikil ri njote' kiq'ij chuqa' ri elem. b') Ruk'ojlem ri jun pa rub'eyal tzij rik'in ri ajlab'al na'ojilal pa ruk'isib'äl. ch) Kitz'ib'axik kelesaxik ruchojmilal taq b'anob'äl chuqa' jun k'ak'a' Rucholajem Ajlab'al Q'atb'äl Tzij.

53. Rutzijoxik k'a akuchi' nb'e'apon wi rejqalem kisamaj ri uchuq'a' rik'in ri q'aq'. Chi rupam ri ruch'ob'ik k'o chi netamäx ruk'ojlem ri jalajöj ruch'amiyal achi'el ri Ch'ob'onïk Rukuchb'al ri Junamina'oj

Kuqub'an K'u'x chuqa' ri jalajöj taq wuj e elenäq pe pa taq kitzijonik ri Ruchitüy Ruchajib'al Amaq' chuqa' ri e Ruk'amöl taq Rub'ey ri Ajlab'al chi kiwäch re achk'uljay ulew. Re na'oj re' rik'in jub'a' xtuto' rutikirib'äl rutunik ri' runik'ajal ri k'aqosetul akuchi' k'o Tik'asäs K'aslemal.

V. Ri k'o chi nkisamajij ri jalajöj taq talutzijob'äl pa Iximulew

54. Rik'in ruchupunik kiwäch ri ajlab'al taq champomal rujalon ri' utziläj taq na'oj pa rub'eyal ri jalajöj taq talutzijob'äl. Ri eqal eqal nya' pa ruchojmilal ri ch'ojib'äl rik'in ri cha'öy q'atöy tzij chuqa' ri rutob'al nuya' rusamajixik ri tik'asäs k'aslemal rujalom jub'a' ri ri na'oj chi kikojöl ri tepewal, ri winaqi' chuqa' ri talutzijonela'. Yalan ütz ri samaj b'anon richin ri k'ak'a' rub'eyal ri talutzijob'äl re xa xtito'on rik'in ri junamina'oj k'aslemal. Janíla jun tzij ri to'ownäq rik'in ri k'ak'a' rub'eyal re'.

55. Ri rukolotajil eqal ruk'waxik ri na'ojilal cha'oj q'atöy tzij ruyakon jun utzilal rusamajixik. Ri xib'in taq na'oj yalan xuya' pa taq k'ayewal ri talutzijob'äl achi'el xeb'anatäj pe pa jun ka'i' ruwach'ulew, nb'ïx chi jun b'elejlajuj rukajk'al (79) talutzijonel taq winaqi' xekamisäx, xe'ewäx kikamisaxik chi rupam re juna' richin ri oyowal. Ri k'ayewal wamaki jun chïk wi b'a kib'anikil, k'a ma jani na ri kuqub'an k'u'x, ri xb'in ri'ïl chuqa' ri man tikirel ta relesaxik ronojel. Wakami k'o jalajöj taq ruch'ob'ik ri tzij yeb'an, chuqa' k'o jub'a' koch'onïk rik'in ri rutzijoxik ri k'ayewal chuqa' ruya'ik rutzijol ri yeb'an chuqa' ri k'otchi'in samaj xa eqal eqal tikirel ninimär rub'anik, ri iwir kab'ijir kan ewan.

56. Ri ch'akoj ri'ïl rik'in ri pwaqilem, ri meb'a'il rik'in ri xetoqa' el k'ak'a' talutzijob'äl, ri nkokisaj k'ak'a' taq na'ojil rub'eyal, chuqa' rub'ixik jun na'oj pa ruwi' ri Iximulew chuqa' pa kiwi' julëy chïk taq ruwach'ulew. Chi kipam ri talutzijob'äl taq tzij ri k'ak'a' taq na'oj yetikïr ri k'ayinel taq jay nkik'waj k'aslik taq rutzijoxik chuqa' kan chi rupam ri ramaj taq yeb'anatäj. Ri rusujik ri jun k'ayij

man kan ta jantape' nuya' ta jun utziläj rutzijoxik; achi'el ri xb'anatäj xa k'a re' kan ri kitz'ukik k'ak'a' talutzijonel taq wuj richin yekimäj aj tinamït taq winaqi', rik'in k'ak'a' taq rucholajem nkib'ij ojer taq na'oj.

57. Yeb'anatäj chuqa' stape' man e k'ïy ta rusamajixik jun etamab'äl ri ruk'amon pe k'ak'a' taq rub'eyal chuqa' jun k'ak'a' rusamajixik ri samaj, re na'oj re' man ronojel ta naläx pe rik'in ri etamab'äl pa taq nimatijob'äl. Ri samaj pa ruwi' ri talutzijonem tzij ri nukanoj jun k'ak'a' rub'eyal kuqub'an k'u'x chuqa' jukilal yalan na wi k'atzinel richin rujikib'anik ri junamina'oj tzij.

58. Ronojel ri ilon chïk apo rik'in re tzij re' xa xe jub'a' pa ruk'u'x ri Iximulew chuqa' ri tinamït e k'o xe taq ruxkin nb'anatäj wi taq eqal nq'ax chi ruwäch ronojel ri setaj ulew xa nb'eqa ruk'ojlemal. Ri rokinik ri talutzijob'äl wuj yalan jub'a' ok, stape' k'o jujun ri ye'el ri juk'an chïk achi'el ri *El Regional,* chi la' pa Chinab'ujül chuqa' k'o jun ka'i' oxi' chïk talutzijob'äl wuj ye'el pa taq tinamït. Ri rucholajem ri xtzijöx kan petenäq man pa junam ta rub'eyal chuqa' pa kinojib'al ri winaqi' man ketaman ta yetz'ib'an (waqi' roxk'al rok'alil 46%). Ri tz'ib'an talutzijob'äl ja ri ri yalan ütz b'enäq pa rub'eyal ri jalöj taq na'oj.

59. Ri talutzij ch'onïk manäq kan ta rilon ruchuq'a' achi'el ri tz'ib'an talutzijob'äl, k'o pa ruka'n ri k'ak'a' rub'eyal. Yalan ch'akoj ri'ïl chi kiwäch ri jalajöj rik'in lajuj rub'elejk'al (170) elen e tz'ib'atel chi ruwäch ri setaj ulew. Ja ri pa rub'eyal rutalutzijoxik ri ch'akoj ri'ïl k'o chi kikojöl kaji' nima taq ya'öl talutzijonïk ri kiximon ki', chi kikojöl k'a ntz'etetäj na jun ojer talutzijob'äl tzij xa jujun ok ri rujalon jub'a' kib'anikil, rik'in kitob'al ri moloj taq ri'ïl e k'o chuqa' ri nkelesaj rutzijoxik ruyon jub'a' pa ruwi' kinimab'al k'u'x ri evangélicos.

60. Ri taluwäch man jun kan ta achike nub'än ruma xa jun moloj kichin jun ka'i' winaqi' (achi'el ri elesanel wachb'äl oxi', wuqu' ri julajuj chuqa' ri oxlajuj) ri rajaw man aj wawe' ta ruma ri' ri runa'ojil nuya' man nuto' ta rub'eyal ri junamina'oj tzij. Ri elesanel wachb'äl wo'o' kichin wi ri ajlab'al ri winaqi' wakami xq'ax pa ruq'a' ri Ruchitüy ri Etamab'äl, ri manäq kan ta k'o rupwaq richin yeruq'axaj utziläj

taq na'oj. K'o chuqa' julëy chïk rub'eyal ri taluwäch rik'in ri UHF chuqa' ri k'amataluwäch xa ruma k'a ri jun ch'akoj ri'ïl chuqa' jun utziläj rusamajixik nok apo pa rub'eyal ri nutijoj ri' pa ruyonil. K'o chuqa' jun ka'i' oxi' k'amataluwäch chi rupam ri setaj ulew, xa xe rik'in xa k'a re' chuqa' koköj taq uchuq'a'. Ri tzob'aj ri xb'anon ri samaj re' xuya' kan retal chi ri taluwäch ja re' ri yalan ch'uti ko'öl ok rik'in ri talutzijob'äl tzij pa Iximulew chuqa' ja re' ri man jun kan ta rub'eyal kisamaj chi ruwäch re runik'ajal re k'aqosetul.

61. Chi rupam ri Ch'ob'onïk Tik'asäs K'aslemal kanajnäq kan jun ka'i' rub'eyal richin chi ri Saqamaq' nuya' ta rucholajem rutikik jun utziläj kib'eyal ri talutzijob'äl tzij ri nuto' kik'ojlemal ri amaq'el taq winäq. Xa ke k'a ri taq xaläx rutz'ib'axik ri k'ak'a' Taqanel Tzij Kichin Konojel ri Talutzijonela' (xq'at tzij pa ruwi' ri 18/1/97, xrejqalej ruq'ij jun taqanib'äl tzij 94-96) chi ri nkajowaj jun elen talutzijob'äl ütz ye'ok pa ri ch'akoj ri'ïl rik'in ri janipe' rajäl xtirejqalej ri jun elen talutzijob'äl. Ütz ye'ok pa rub'eyal re ch'akoj ri'ïl re' jun winäq pa ruyonil chuqa' ri rejqalem ruq'ij q'atb'äl tzij, wi aj wawe' chuqa' ütz jun winäq aj juk'an chïk, man xk'oje' ta pa kik'ojlem ri amaq' taq winaqi' ruma ri' xe'el kan chi rij re jun k'ayin tzij re'.

62. Ri kich'ob'onïk nkitz'ët ri winaqi' pa ruwi' ronojel ruwäch talutzijob'äl tzij yalan yeruto'. Pa jun ka'i' oxi' ch'ob'onïk k'utun tzij, chi ruwäch rusetelik ri runik'ajal K'aqosetul ulew, jun samaj xub'än ri PNUD chi rupam ri rulaj ik' chi re ri 1997, ri kuqub'an k'u'x rik'in ri talutzijob'äl nq'ax pa juk'an chïk junamina'oj moloj taq ri'ïl (oxlajuj roxk'al rok'alil 53% chi konojel), re ajlab'äl re' nub'ij ri ütz samaj b'anatajnäq.

63. Jun retal re eqal jalom na'oj re' ja ri jata'q k'ayewal k'o chi kikojöl ri talutzijob'äl tzij rik'in ri champomal, kan ke wi re' pa jun rucholajem ri junamina'oj chuqa' jun utziläj retal pa ruk'aslemal ri Iximulew. Man ke wi ri', ruk'ojlemal ri oyowal b'anatajnäq yalan xyoke' yan k'o b'ey kan nïm nb'erupo' ri'. Re k'ayewal re' xb'anatäj nab'ey rik'in ri *El Periódico,* k'a ri' rik'in ri Talutzina'oj ri *Crónica,* ri xuya' rejqalem rumakul chi rij ri tata'al ma Arzú chi ja rija' nab'eynäq chi ruwäch jun man pa rub'eyal ta samaj ruchin rutz'apexik ri talutzina'oj. Ri champomal nuya' chi rij ri talutzijob'än tzij chi nutür chuqa' manäq nkiya' ta ruq'ij janipe' utzil b'anon rik'in ri Tik'asäs K'aslemal.

64. Pa rukojolil ri chapatajnäq wakami, ri rujikib'axik ri junamina'oj yalan k'atzinel jun nimana'oj ri nuyïk kik'ojlemal ri talutzijob'äl taq tzij achi'el ri tz'ib'an talutzijob'äl chuqa' jun nimaläj k'ochonïk kik'in ri e chapayom ri tepewal.

65. Ninimirisäx ta pa jun utziläj rub'eyal ri tijonïk yeya' pa taq nimatijob'äl achi'el pa ruwi' ri talutzijob'äl tzij etamab'alil chuqa' keya' jalajöj taq tijonïk richin kitob'al ri talutzijonela' e k'o pa taq kisamaj. Xa tikirel ninimirisäx rutzil rub'eyal ri talutzijob'em k'otchi'in tzij chuqa' ri jalajöj rub'anikil, rutaluxik ri tzij pa taq talutzij chuqa' pa taq taluwäch.

66. Ja k'a rik'in ri taluwäch nrajowaj na jun saqil ya'ol taluwäch ri nuq'axaj b'anob'al chuqa' na'ojilal k'aslemal, xa xe ri manäq ta nsamäj pa kina'ojil kib'eyal ri champomal e k'o chi ruwäch ri kisamaj, rik'in kitob'al ri nima taq tijob'äl chuqa' ri etamanel, ri pa rub'eyal ri na'ojil, richin rutob'al ri winaqilal na'ojil chuqa' rutob'al ri junamina'oj.

67. Nkiya' ta ruchuq'a' relesaxik chuqa' ruq'alajirisaxik q'alajirisab'än tzij pa rub'eyal ri na'ojilal chuqa' ri winaqilal, pa rub'eyal ri jalajöj ruwäch etamab'äl, achi'el ri nk'üt chi kiwäch ri maya' taq winaqi'. Pa ronojel, ruto'ik ruya'ik ruchuq'a' ri jalajöj taq tzijob'äl tzij rik'in ruchojmilal rusamajixik ri Tik'asäs K'aslemal chuqa' rujikib'axik ri junamina'oj k'aslemal.

VI. Kitob'al ri jalajöj taq kib'eyal: ri amaq'el winaqilal

68. Qitzij na wi ruximon ri' ruk'ojlemal rusamajixik jun kowläj amaq'el winaqilal chuqa' jeb'ël rucholajem chuqa' jun junamina'oj Saqamaq'. Ri amaq'el winaqilal ja ri' ri akuchi' ncholajïx wi kirayb'ël ri winaqi' man pa ruk'ojlemal ta ri saqamaq' nkijikib'a' kitob'al ri winaqi'. Janíla kan chi juna' samajin pe jun taqanel na'oj chuqa' rik'in ri nima'oyowal xb'anatäj xnimär ri kikojolil ri winaqi', xe xkiya' ruq'ij

ri oyowal ri xib'in tzij chuqa' ri man jun kuqub'an ta k'u'x. Ri jalajöj taq kib'eyal chuqa' ri to'oj ri'ïl yalan xenimatäj ja k'a ri pa taq juyu' xetz'uk itzel ajlab'al moloj taq ri'ïl ri choj xetïk chi kikojöl ri winaqi', re' yalan xuya' ruk'ayewal kik'ojlemal ri ojer amaq' taq na'ojil.

69. Wawe' pa Iximulew man jun b'ey kan ta ruximon ri' kina'ojilal ri winaqi', ja k'a taq xoqa ri lajutäq taq oyowal juna' kan yalan xuchär ri' kik'ojlemal ri winaqi', ri kuqub'an k'u'x chi kikojöl chuqa' ri ruya'ik ruq'ij rub'eyal kik'aslemal ri winaqi'. Qitzij na wi ri kik'aslemal ri winaqi' nrejqalej rucholajem ri jalajöj jech'un taq rub'eyal, jech'un taq tzij chuqa' ri tz'ilan k'aslemal achi'el kik'in ri ixoqi' chuqa' ri maya' taq tinamït achi'el ri rutzijoxik nb'an chi rupam re jun wuj re'. Ja k'a ri tzob'aj winaqi' ketaman jeb'ël, kik'in konojel ri ixoqi', yalan ninimatäj re tzij re' kik'in re tanaj taq winaqi' yalan e meb'a' e k'o pa taq tinamït chuqa' ri e k'o pa taq juyu'. Ri k'ayewal rik'in kinaqik ri ixoqi' yalan k'ayew xkil chi rupam ri oyowal.

70. Ri Ch'ob'onïk pa ruwi' ri Tik'asäs K'aslemal xkiya' ruk'ojlemal richin rutikirisaxik ruyakik jun winaqilal tzij akuchi' nkiya' kitob'al konojel chuqa' yerumöl. Ka'i' rutemeb'al re na'oj re': kokisaxik ri amaq'el taq tinamït richin ruyakik ri setaj ulew chuqa' ri kitob'al ri ixoqi' chi ruwäch ronojel kik'aslemal. Ri ch'ob'onïk pa ruwi' ri Na'oj chi rij ri Winaqimeb'a'il chuqa' ri K'ayewal pa ruwi' ri Ulew chuqa' xkitik kan rucholajem ri Tzob'aj nimarisanel tinamït pa taq kilewal. Ja k'a ri Kib'anob'al chuqa' Kich'ojib'al ri Amaq'el taq Tinamït xkinojij rutz'ukik ri K'ulanel Tzob'aj taq Moloj richin rusamajixik ri xetz'ib'atäj kan. Chuqa' ke ri' xtikïr rub'eyal ri Rutob'al ri Ixöq richin nutz'ët ri nkajowaj ri ixoqi', chuqa' jalajöj rub'eyal taq tzij rik'in kitob'al ri moloj taq ri'ïl pa taq tinamït, kimoloj taq ri'ïl ri winaqi', moloj taq ri'ïl kichin tzob'aj moloj chuqa ri ONGS. Man kan ta tikerel ütz rusamajixik pa kiyonil chi ruwäch ronojel ri setaj ulew.

71. Chi rupam ri juna' taq xb'anatäj ri oyowal je' xetz'ukutäj pe jalajöj winaqila moloj taq ri'ïl ri yalan jeb'ël xkib'än chi re ri kisamaj taq xb'an ri tzijonïk, achi'el ri GAM, ri CONAVIGUA, ri aj CPR, ri CCPP, ri CONDEG, ri CUC, chuqa' ch'aqa chïk, konojel re moloj

taq ri'ïl re' xa junam kich'ojib'al rik'in ri k'ayewal/chuqa' rutob'al ruch'ojib'al ri k'aslemal, tob'äl chi kichin ri xeb'e juk'an chïk, ri malka'n taq ixoqi' chuqa' ri xkuqxanij ki' juk'an chïk ruwach'ulew. Ri pa rub'eyal ri k'ak'a' junamina'oj tzij, k'o jun ka'i' ri moloj k'a k'o ri kitob'al xa xe ri e qajnäq chïk jub'a' ruma ri k'atzinel chi nb'an wakami xa jun chïk wi.

72. Ri kimoloj ri samajela' yalan xqasäx kik'ojlemal chi rupam kan ri juna' ri' chuqa' k'a stape' k'a e k'o na jun ka'i' (ri CGTG, ri CUSG, ri UNSITRAGUA), k'a e k'äs na jub'a', yalan kijachalo'n ki' chuqa' k'o jata' k'ayewal chi kikojöl richin nuk'äm qa kiwäch pa ruk'ojlemal ri jun chïk rub'eyal samaj. Yalan k'ayew nkïl chi rub'anik ri kisamaj pa cholajem ri kimoloj, chuqa' ri kimoloj ri tijoxela' manäq chïk kuchuq'a' ta. Ri moloj ri amaq'el winaqi', ja re' ri ütz b'enäq ruma ri jalajöj kitob'al, achi'el ri nb'ïx kan jub'a' chi rupam re Ruq'alajirisaxik re tzij re'. Janína jun chi uchuq'a' b'anon pa ri kimolaj ri ixoqi', achi'el chi rupam ri q'ij taq xtikïr ya pe Kimolaj ri Ixoqi' chi rupam ri Runimamoloj ri Amaq'el Winaqilal, pa 1994, chuqa' taq xtikïr pe ri Rutob'al ri Ixöq pa 1997.

73. Ri amaq'el winaqilal yalan ütz kib'anon ruma kalaxik ri jalajöj taq moloj ri'ïl (ONGS), yalan jalajöj kib'eyal chuqa' kan konojel jub'a' yesamäj rik'in ri tob'äl npe juk'an chïk ruwach'ulew. Yalan jub'a' k'ayew rupajij ri kisamaj, ri kuchuq'a', ri kina'oj chuqa' ri yetikïr nkib'än. Nb'ïx chi yesamäj ik'owinäq chi ruwäch ri wolajuj k'al rukaq'o' (700) moloj taq ri'ïl achi'el ri pa taq juyu' konojel jub'a' kichapon samaj richin rucholajem jun moloj, rik'in ri kitob'al, nkitijoj ki' chuqa' rik'in ri etamab'äl. Chuqa' e rukowil taq samaj pa rucholajem ri kitinamit, k'o b'ey nkitz'aqatisaj, nkijäl rupatan rusamaj ri saqamaq', chuqa' ütz rokisaxik nkib'än ri tob'äl yepe juk'an chïk ruwach'ulew chuqa' yekijäq rub'eyal kuqub'an taq k'u'x chuqa' jikilal k'ojlemal.

74. Yalan k'atzinel ri kitob'al chuqa' ri kisamaj kib'anon pe k'o chi oxi' lajutäq taq juna' ri k'ayinel taq moloj kichuyem ki' pa rucholajem ri CACIF; chuqa' ri FEPYME, ri kichin ri ch'utaq koköj chuqa' ruloman e k'ayinel moloj. Ri pa taq ruk'isib'äl taq juna' xek'oje' pe chuqa' julëy chïk moloj taq ri'ïl achi'el ri Kimoloj ri Teja' kilon poqonal, ri Ach'alal ri'ïl chi rij rupab'axik ri Kisachik chuqa'

Kewaxik ri winaqi', ri Achk'ulujay taq Chajinel, ri To'oj Ri'ïl chi rij ri man ye'ilitäj ta ri ajmak, chuqa' ch'aqa' chïk je', konojel re moloj taq ri'ïl re' nkitäj kiq'ij richin ütz rusamajixik poqonal q'aton tzij, chuqa' nkisujuj ri elëq' chuqa' man ye'ilitäj ta ri ajmaki'.

75. Chuqa' k'o yalan kina'oj pa ruwi' ri ch'ob'onïk rub'eyal tzij, ri xtikïr pe rik'in ralaxik ri Tzob'aj Amaq'el aj Kuqub'an K'u'x (1987), chi ruxe' kan ri Tzob'aj pa ruwi' Tik'asäs K'aslemal. Ri pa 1990, jun tanaj chi re re uchuqa' re' xetz'uk pe ri K'amöl Kib'eyal ri Amaq'el Moloj chuqa' ri K'amöl Amaq'el B'eyal pa ruwi' ri Tik'asäs K'aslemal, ri xusamajij el ri Moloj K'iyatzob'aj Winaqilal chuqa' ri Amaq'el K'ojlemal rik'in ri Junamina'oj, ja re' ri xkipab'a' ki' chi ruwäch ri tzaqatel ruchampomal ri ma Serrano pa (1993). Ri pa nab'ey ik' ri juna' 1994, xk'oje' pe ri Nimamoloj Amaq'el Winaqilal jun moloj aj ya'öl taq na'oj pa ruwi' rutzijoxik ri Tik'asäs K'aslemal, ri xuya' ruchuq'a' kitob'al ri jalajöj taq winaqilal moloj chuqa' ri na'ojilal cha'öy q'atöy tzij, chuqa' chi rujaqik ri tzijonïk chi rupam ri q'ij ri'. Ri samaj pa ruwi' ri Winaqilal Xkïl ri Kamïk Oyowal chuqa' ri K'ulunïk richin yeya' pa kik'ojlem ja ri' ri ka'i' ruk'isib'äl taq na'oj rik'in ri tzij chuqa' ri xa jun na'oj rub'eyal.

JUN KA'I' NA'OJ NUQXANÏX RUB'IXIK

76. Ri rusamajixik ri yalojem junamina'oj k'atzinel chi yetz'ib'äx rusamajib'al ri etamab'äl chuqa' ri akuchi' ütz nsamajïx wi ruk'ojlemal richin rusik'ik ri na'oj yekanej kan: rusamajixik jun ruk'ojlemal ri tepewal man xa xe ta pa jun palïk rub'eyal chuqa' taqanel ta ruk'ojlemal, xa jun runa'ojil, chuqa' ruchajim jech'unel na'oj. Ri nuya' ta ruq'ij ri jikib'an tzij chuqa' ri rujunumaxik ri na'oj chi ruwäch ri uchuq'a', chuqa' ki ri' k'a rukanoxik jikïl taq rayb'äl chuqa' ri tikirem kisamajixik.

77. Chi ruwäch ronojel ri winaqilal ri etamab'äl k'o rucholajem chuqa' ri manäq rucholajem k'atzinel chi nuk'waj ta rub'eyal rilixik jun junamina'oj tzij, ri nuya' ta ruq'ij ri tzijonïk chuqa' yerujech'uj ta kan ri k'oqpin taq na'oj, ri nuk'waj ta rub'eyal ri koch'on ri'ïl chuqa' nukanoj ta rusamajixik ri to'oj ri'ïl

78. Nuya' ta ruk'ojlemal ri tzijonïk chi kikojöl ri winaqilal, chuqa' chi rukojöl re na'oj re' rik'in ri Saqamaq' pa kib'eyal utziläj taq tzij ri k'atzinel chi ke konojel. Jalajöj taq tzij richin ri Ch'ob'onïk Tik'asäs K'aslemal nuya' pa rucholajem ri na'oj re'. Qitzij k'a chi ri ruyakik kik'u'x ri winaqi' nkirayb'ej jalajöj taq rub'eyal k'aslemal.

79. Ri amaq' winaqilal xuya' kan jutanaj rub'eyal ri akuchi' xuk'äm runa'oj xapon pa tikirel ruya'ik na'oj. Re tzij re' nrejqalej jun utziläj ketamab'al ri moloj taq ri'ïl chuqa' ri tzijonïk nib'an pa ruxe'el ri na'oj tz'ib'an. Ri na'oj yalan nïm riq'ij ja ri tikirel nuya' chïk apo jun xak richin ruk'exik ri na'oj chi kikojöl ri jalajöj taq molaj, rutz'etik ruxe'el ri k'atzinel chuqa' ri nrajowaj ri setaj ulew.

VII. Rutz'etik ri winaqimeb'a'il: Ri q'axanïk pa jun meb'a'il chanin ruk'iyilem rik'in junamilal ejqalem tzij chuqa' ruk'iyilem rutzil kiwäch ri winaqi'

80. Ri kinimilem rumeb'a'il-winaqilal ri setaj ulew xkisamajij taq chi'in itzel taq na'oj rik'in rutob'al ruk'ayewal ruchajim ri juk'an chïk ruwach'ulew meb'a'il chuqa' ri xetz'uk ruma ri k'ulunïk kamïk oyowal tzij xeb'anatäj. Ri nimaläj taq k'ayewal re' xk'ulutäj pa jun ruq'ijul akuchi' ri yalan k'atzinel chi yeb'an jalöj taq na'oj xa ruma ri jun rub'eyal k'aslemal kichin ri k'ayinel je'. Ri rucholajem ri rumeb'a'il ri setaj ulew xa k'o pa rucholajem jun nimaläj chuyen tzij rik'in ri e k'o je' rajäl (achi'el ri ulew, ri yakoj pwäq, ri samajay, ri qajoj taq pwäq, chuqa' julëy chïk) chuqa' xa ruma ri jantape' ninimär ri poqonal meb'a'il. Ri jartisanïk na'oj xuya' kan ri k'ulunïk kamïk oyowal xuqasaj ronojel ruwäch ri samaj k'a ri xuya' kan nimaläj taq k'ayewal rik'in ri uxnaqil ri etamab'äl chuqa' ri achochil.

81. Ri meb'a'il xrïl jun pab'anïk k'ayewal pa rucholajem kichampomal ri ajlab'al taq q'atöy tzij, yalan xb'eqa ri rupwaqil Iximulew (PIB). Ri ntz'etetäj chi rij ri janipe' juna' kik'aslemal ri winaqi' nub'ij ri PIB per cápita ri xb'eqa pe jun oxlajuj rok'alil (13.4 %) chi rupam ri juna' 1980 chuqa' 1985. Ri ruyakik ruk'ayewal re' xtikir pe rik'in

ri amaq'el taq champomal chi rupam ri juna' 1986 xa xe k'a ri kan eqal ok ruma ri chi rupam ri kab'lajuj juna', pa 1997, xa xe xetikïr xkitzolij ruyakik nik'aj ri janipe sachnäq kan (jun wuqu' rok'alil 7%) ja k'a ri wakami ri ruwachil ri kisamaj ri winaqi' k'a yalan na ko'öl ok ri nkelesaj pa jun kan juwinäq junam.

82. Rupwaqil ri winaqilal jumül q'alajirinäq chi yalan jub'a' ok rumolik ri iximal nb'anatäj chuqa' ri man ütz ta rusamajixik nb'an rupwaqil ri winaqilal. Chi rupam ri 1992 chuqa' ri 1997 xetojtob'äx waqi' rub'eyal rumolik ri iximal ri man jun silownäq ta rajäl rik'in rucholajem ri PIB ntel el pa wuqu' k'a pa waqxaqi' rok'alil (pa 7 k'a pa 8%). Ri jub'a' ok okem pwäq nrejqalej rumakul chi konojel jub'a' ri winaqi' man nkitoj ta ri iximal chuqa' xa ruma jun itzel rusamajixik. Nutz'aqasaj ri na'oj re' chi ri pwäq nsach xa rub'eyal nb'eruya' pa ruwi' ri okem pwäq ja k'a ri pa rucholajem yalan nïm nisach chi ruwäch ri rusamajixik.

83. Ri b'ey jaqatajnäq rik'in ri k'ayinïk juk'an chïk apo xa ninimär ruk'asul rajäl ri pwäq, ntikïr pe pa 216.1 millones pa 1990 xb'eqa pe k'a 1.508 pa 1997. Re ajlanïk re' nb'e el chi tzij rik'in ri janipe' pwäq nrelesaj ri Iximulew ri ch'uti b'ey xjaqatäj xukayb'ej ri', xnimär pa jun retab'alul ri ka'i' rok'alil (2%) k'a pa kaji' rok'alil (4%). Ri na'oj pa ruwi' re tzij re' ja ri nrïl ruchuq'a' pa jun na'ojilal tzij ri nukanoj rupab'alil jun rajäl pa ruk'exel ruqasaxik rajäl ri manq'uq'.

84. Rucholajem re tzij re' ri winaqilal q'alajirisanel nuk'üt jun nimaläj k'ayewal. Pa 1980 k'a pa 1989 ri retab'alul kok'alil ri winaqi' pa rucholajem ri amaq'el xnimär pa kab'lajuj rukak'al k'a pa kajlajuj roxk'al (32 k'a pa 54%) nel chi tzij chi ik'ownäq chi re ri nik'aj tinamït kilon ri k'ayewal re'. Pa ruwi' ri uxnaqil ik'ownäq ri k'ayewal: Ri kikamik ri ak'wala' xapon pa wuqlajuj roxk'al (67) pa taq jujun mil pa 1996. Pa ruwi' ruch'ajch'ojil k'aslemal yalan k'ayew kilon ri winaqi' ja re' nub'ij ri tzij chi rupam ri 1994 jun rox peraj chi ke ri winaqi' man jun qumub'äl ya' ta; chuqa' ri pwäq nrajowaj jub'a' ok rujalon ri'.

85 Ri etamab'äl kichajin ri winaqi' chuqa' ri winaqi' tikirel yesamäj yalan k'ayew kilon. Pa 1996 retab'alul ri winaqi' man ketaman ta

yetz'ib'an e k'o wuqlajuj rukak'al rok'alil (37%) chi rupam ri 2000. Pa taq jujun ok'al ak'wala' wolajuj ri man yeb'e'apon ta pa nab'ey tanaj etamab'äl. Rik'in ri Pronade xnimär jub'a' ruk'ojlemal ri etamab'äl pa jutanaj chi'k juyub'äl, ri rujalik rub'eyal ja ri nuya' kik'ojlem ri te'ej tata'aj richin ruk'waxik rub'eyal; ruyakik ri tijob'äl taq jay xq'ax pa kiq'a' ri FIS, chuqa' xk'oje' ri wa'im nimaq'a'. Xa xe k'a ronojel ri pwäq nokisäx rik'in ri etamab'äl xe'ok napon pa ka'i' rok'alil (2%) ri ruwachil ri samaj, chuqa' man pa rub'eyal ta rokisaxik ruma ntz'etetäj chi rij ri ruka'n tanaj etamab'äl jub'a' ok pwäq nkil chuqa' ik'owinäq chi re ri nik'aj nsach chi ruwäch ri rusamajixik.

86. Richin rusamajixik ri Ch'ob'oni'k, runa'ojilal ri meb'a'il nukanoj jun rub'eyal ri k'ayewal tz'eton pa ruk'isib'äl lajutäq taq juna' chuqa' chi tisamaji'x ronojel nb'i'x k'o chi tib'an. Yalan k'ayew ri apowem pa waqi' rok'alil (6%) pa jujun juna' ri man nb'eqa ta pe; k'o pa ruk'uxlal ri qajnäq ruwäch k'o chi nimolotäj ri iximal, ri nuk'ül jalajöj taq k'ayewal achi'el rutz'ukik ri mak rik'in ri iximal, nujalala' kan ri man tojel ta chuqa' rucholajem ri IVA chuqa' ri ISR, xjote' jun ka'i' oxi' ri tojoj pwaqilem chuqa' xya' pa rub'eyal jun utziläj rusamajixik rik'in rusamaj ri Chajinel richin Rusamajixik ri Iximal (SAT). Ri IVA k'a k'anej na nkanäj kan chi ruwäch ri qitzij tojoni'k (44% pa 1947) ja k'a ri ISR chuqa' ri IST nb'e'apon jun ka'i' rukak'al rok'alil (22.4%), re' nuq'alajirisaj rub'eyal ri man tojel ta ri nkinojij rije'.

87. Ütz jub'a' rub'anon rusamajixik chuqa' ri rub'eyal rusachik ri pwäq, ütz rujachik b'anon chuqa' jachob'em rapowem, ruto'on re na'oj re' ri ruq'axaxik ri lajuj rok'alil (10%) ri pwäq nok apo pa tinami't ri na'ojilal pa ruwi' ri pwaqilem ütz b'enäq ruma tikirem rupab'an jub'a' rujotalem rajäl ri k'aslemal chuqa' ruqajem ral ri pwäq nutoj ri qajonel. Ja re' rub'inib'an 'paxinel pwaqilem' (aj wawe' k'as) re' ruchajim chuqa' ütz rusamajixik nb'an rik'in ruk'ayixik ri chapayom ri oyob'äl je'. Ri na'oj pa ruwi' rujalik rajäj ri pwäq nub'än ri BANGUAT chi rukusaxik ri rajäl, re na'oj re' richin nuya' ruq'ij ri manq'uq', rik'in jub'a' man kan ta nto'on rik'in ri k'ayini'k juk'an apo chuqa' man kan ta yeruto' ri wawe' ajsamajay.

88. Man timestäx chi ri nurayb'äj ri yakonem tzij ja ri rukanoxik rutzij ruwäch ri k'aslemal winaqilal chuqa' ri xamanil k'aslemal kichin

konojel chuqa' ri ruk'iyik ri uxnaqil nq'alajin rik'in ri rutzil chuqa' ri rilixik jun utziläj k'aslemal chi re ri kan yalan ok rumeb'a'il ri winäq. Ronojel re na'oj re' k'o chi nilitäj rik'in jun kitob'al ri aj juk'an chïk ruwach'ulew, ri kib'eyal re' ja ri rusamajixik ri k'ayinïk, rub'enam ri utziläj na'ojilal, re junamina'oj, chuqa' rik'in ruya'ik ruq'ij ruch'ojib'al ri k'aslemal, rutob'al ri ruxnaqil ri kaj ulew chuqa' ri junam kejqalem ri jalajöj na'ojilal.

JUN KA'I' NA'OJ NUQXANÏX RUB'IXIK

89. Ri rayb'ël chi ri PIB ninimär ta jun waqi' rok'alil (6%) juna' juna' ja re' ri nab'ey najowäx tib'an richin rilixik apo jutanaj chïk rayb'ël k'o kan chi rupam ri Ch'ob'onïk. Yalan k'atzinel chi nk'oje' ta pa ruk'uxlal jun ütz rucholajem ri ruxe'el ri q'atb'äl tzij chuqa' ruch'ojib'al ri ichinab'äl, re tzij re' nb'eruq'ajuj ri 'ruk'ayewal ri man pa rub'eyal ta tzij': To'onïk chi ruwäch ri itzel taq na'oj, chi ruwäch ri junilal taq tzij'chuqa' chi ruwäch ri saqil taq elëq'.

90. Rik'in ri rub'anikil re', tikirel ninimirisäx ri aj wawe' yakoj b'eyomäl chuqa' ninimär ri tob'äl n'e juk'an chïk ruwach'ulew richin ruk'iyik rute' rupwaqil ri tinamït chuqa' ri winaqi' pa rub'eyal ri kirayb'ël akuchi' yeb'e'apon wi.

91. Tib'iyin ri samaj richin rujachik chïk jun b'ey ri ulew, aninäq ta pa rucholajem rujachik ri tob'äl kichin ri aj pa juyu' winaqi'. Chuqa' runimirisaxik ri pwäq k'atzinel rokisaxik chi rij ri k'aslemal, richin chanin yesamajïx ri na'oj pa ruwi' ri etamab'äl, re tijonïk, ri uxnaqil chuqa' ri achochil, pa rucholajem ri rayb'ël k'o chi rupam ri Ch'ob'onïk Tik'asäs K'aslemal chuqa' ri k'atzinel keb'an richin ruyakik ri k'aslemal.

92. Ri chi qawäch apo b'a, tijal rucholajem ri iximal k'a xtib'e'ilitäj na ri kib'eyal ri aj runik'ajal k'aqosetul ja ri wolajuj rok'alil (15%, tiya' rutob'al ri na'ojilal tinimirisäx ruk'ojlemal ri junamilal na'oj richin ke ri' tikirel nuküch ronojel ri k'atzinel kanajnäq kan ojer chïk.

93. Ketz'et ri na'ojilal pa ruwi' ri samaj chuqa' ri tojonïk richin tikirel nuchojmirisaj jub'a' ri janipe rusachon kan pa ruk'isib'äl re lajuj taq juna', chuqa' k'atzinel chi tikanöx rub'eyal ruya'ik je' samaj

jun ruxe'el runa'ojil ri nuya' ri samaj. Ri yalan ik'ownäq ruq'ij ja pa ruwi' etamab'äl, ri jalajöj taq samaj pa kiwi' ri tijonïk richin ri samaj pa kib'eyal ri k'atzinel chi re ri k'aslemal chuqa' pa rub'eyal ri k'ak'a' taq na'oj ri öj k'o wakami.

VIII. Ri saqil chuqa' ri mujal rik'in aj juk'an chïk ruwach'ulew tob'äl

94. Chi ruxe' ri juna' 1997, ri Iximulew majun wi nuk'ül ta jun utzil chi kiwäch ri aj juk'an chïk ruwach'ulew tob'äl. Rik'in k'a rujuxik ri Tik'asäs K'aslemal xoqa' jun utziläj ramaj ri xtikïr pe chi ruapam ri nab'ey ri moloj ri'ïl chi kiwäch ri Molaj aj Ch'ob'onem (pa Ginebra rukaj ik' chi re ri 1997) akuchi' ri xsuj pe pa jun b'ey US$ 2.3 billon. K'ïy achoq uma re jun to'oj ri'ïl re'. Nab'ey jalajöj taq rub'eyal ri akuchi' npe wi ri pwaqilem chuqa' xjote' ri to'onïk npe pa saqisetul; yalan nïm kitob'al xkisuj pe ri nïm k'iya taq moloj chuqa' chanin xnimär ri tob'äl pa ka'i' rub'eyal man tzolijel ta. Xnimär chuqa' rutzil rukojolem kina'oj ri champomal je', xik'o chi ruwäch ri rub'eyal akuchi' ri nb'an pa rucholajem ri ZONGS. Ri kijachik ri pwäq eqal jub'a' kokem, ruma ri' chi rupam ri 1997 xa xe apownäq jun 320 millon ri dolar.

95. Taq xjuch' ri ruk'isib'äl Ch'ob'onïk Tik'asäs K'aslemal xnimär yan jun junam na'oj pa ruwi' achike rub'eyal ri nimilem k'aslemal k'o chi nsamajïx, re' yalan xuto' ri kisamaj chi kikojöl ri champomal chuqa' ri URNG xya' ruq'ij kuma ri Aj Juk'àn chïk Ruwach'ulew To'onel rik'in Pwäq. Man jun xejalajo' ta pe pa ruwi' rucholajem rusamajixik ri na'ojilal chuqa' ri na'ojilal richin rutz'aqatisaxik. Xtijöx, ja k'a ri rub'eyal najowäx ri tik'asäs k'aslemal chuqa' ri rub'eyal najowäx rik'in ri pwaqilem xa junam na'oj xrejqalej. Xa ruma k'a ri' ri utzuläj taq tzij pa ruwi' ri pwaqilem, chuqa' pa ruwi' ri ruchajixik (iximilal tojonïk chuqa' ri winaqilal sachoj pwäq), chuqa' ri tzij pa ruwi' ruk'iyilem ri pa juyu' k'aslemal xok pa rucholajem ri man sachel na'oj chi rusamajixik ri tik'asäs k'aslemal.

96. Ri rub'eyan najowäx chi rupam ri Iximulew man k'o ta pa rub'eyal ri ojer kan, ruma man juk'an chïk ta petenäq wi, xa xe'el pa ruchojmilal ri samaj xkipab'a' ki' chi ruwäch ri aj Iximulew winäq, ja k'a ri aj juk'an chïk ruwach'ulew to'onela' nkiya' ri to'onïk ex post. Ri nimaläj rub'eyal najowäx rik'in ri to'onïk ja ri tib'an ronojel ri samaj ruchajim ri Ch'ob'onïk chuqa' rusamaj· k'a ri Champomal rukanoxik rub'eyal chuqa' runimirisaxik ri jalajöj taq samaj pa ruq'ijul chuqa' pa rub'eyal ri tzijon kan.

97. Jalajöj taq rub'eyal ntzijon chi rij achike ruma rusamajixik ri najowäx. Nab'ey xa jub'a' ok ri to'onïk nik'ül chi kiwäch ri aj juk'an chïk ruwach'ulew, nb'ix chi napon pa 2-3 % chi re ri PIB (ri pan Q'eqasetul napon pa 15-20%). Pa ruka'n ri samajib'äl xke'ik'atzin richin rusamajixik ri najowäx k'atzinel chi nk'oje' pa rub'eyal ri pwaqilem man pa rub'eyal ta ri k'ayin tzij chuqa' man pa rub'eyal ta ri na'ojilal tzij. Pa rox, ri jalajöj akuchi' npe wi ri tob'äl nuq'ät jub'a' rucholajem rusamajixik. Pa ruk'isib'äl, ri kina'ojilal jun ka'i' molaj aj runa'oj ri winaqilal Iximuelw ja ri rik'in jub'a' ntz'et ruyujik ri aj juk'an chïk na'ojilal.

98. Yesamäj k'a ka'i' rub'eyal ri xkiya' pa rucholajem akuchi' nb'e'apon wi ri najowäx. Jun, ri ruk'ojlemal ri Molaj aj Ch'ob'onem, ri numöl kichi' jub'ama konojel ri aj juk'an chïk ruwach'ulew to'onela', chuqa' ri tikirel nkitäq rub'anik ri nkajowaj. Jun chïk, ja ri rusamaj ri ruchajixik rusamaixik (xa junam nuk'ül ri') rik'in ri MINUGUA chuqa' ri FMI rik'in ri rutaqik kitzij yetikir nuq'ät chi ruwäch ronojel ri tob'äl nkiya' pe konojel ri aj juk'an chïk ruwach'ulew to'onela'.

99. Chi rij ronojel ri na'oj xeb'anatäj chi rupam ri juna' 1997 tikirel niya' oxi' rub'eyal:

a. Ri rub'eyal ri 'xar man nojnäq ta' ja re' xtib'anatäj wi manäq xtisamajïx ta ronojel ri kipab'an ki' chi ruwäch xa xtiq'at jub'a' chi ruwäch ri pwaqilem to'oj ri'ïl. Pa ruwi' re na'oj re' nb'e'el chi tzij chi k'atzinel chi noyob'än na ri jalajöj taq rub'eyal na'oj chajin richin chi taläx pe ri k'ak'a' rayb'ël chi rusamajixik.

ä. Ri rub'eyal ri 'xar man nojnäq nik'aj' re nuq'ajuj chi tikirel nuchäp rub'eyal ri aj juk'an chïk ruwach'ulew to'oj ri'ïl, chuqa' rik'in jub'a' niq'at rub'eyal wi man nsamajïx ta jalajöj taq rub'anikil chuqa' rik'in jub'a' kuma kina'oj ri winaqi' achike ruwach'ulew petenäq wi ri sipan pwäq. Pa jun chïk rub'eyal rik'in jub'a' yalan ri to'onïk richin nroyob'ej na jun k'ak'a' champomal ri xtisamajin richin ri kipab'an ki' chi ruwäch.

b'. Ri rub'eyal ri 'nojsan xar', nuq'ajuj jun tz'etonïk ri ütz rusamajixik chuqa' ütz rub'eyal, akuchi' kan e tz'etel ri utziläj taq samaj chuqa' ri nkïl ruk'ayewal. Chi rupam k'a re tzij re' nuq'ajuj k'a chi nya' rutob'al ruchuq'a' ruxe'el ri k'aslemal winaqilal chuqa' ri na'ojil tzij nusamajij, ri nto'on richin ri junamina'oj, kik'in jun tinamït winaqi' kan e samajel chuqa' jun utziläj k'exna'oj chi kikojöl ri champomal, ri tzob'aj e cha'öy q'atöy tzij chuqa' rik'in ri kitob'al konojel ri winaqi'.

100. Jun tanaj chi re ri kitob'al ri aj juk'an chïk ruwach'ulew nokisäx richin ruto'ik ri junamina'oj, ri tikirel nusamajij jalajöj taq rub'eyal, achi'el rusamajixik jalajöj taq rub'eyal na'ojilal kik'in ri winaqi' (kitob'al taq nb'an cha'oj q'atöy tzij), chuqa' kitob'al kik'in ri rumoloj taq ri'ïl ri champomal, richin yalan k'o kich'ab'äl, ri yetikïr nkik'üt pa rub'eyal rusachik jun pwäq, jeb'ël ketaman kisamaj; chuqa' kitob'al jalajöj taq amaq'el moloj taq ri'ïl.

101. Ri aj juk'an chïk to'oj ri'ïl pa ruwi' ri junamina'oj aj Iximulew xumajij jun ka'i' rub'anikil. Pa jun rub'eyal, K'ïy chïk ruq'ijul chuqa' xupo' ri' nïm ruk'ayewal. Pa jun chïk rub'eyal, runaqajüb' ruchupik ruwäch ri oyowal yalan jub'a' yalan man naqatel xupo' ri' jun ka'i' ruchojmilal ri junamina'oj chapon ruyakik. Ja ri pa ruwi' ronojel ri na'oj, ri rupetik ri tik'asäs k'aslemal, ri to'onïk pa ruwi' ri junamina'oj xrïl ruto'ik.

Jun ka'i' na'oj nuqxanïx rub'ixik

102. Ri k'atzinel chanin, ja ri rupab'axik ri junamina'oj k'atzinel chi nuya' ruto'ik chi re jun ka'i' rub'eyal achi'el pa ruwi' ri tzob'aj e cha'öy q'atöy taq tzij, ri jalajöj talutzijob'äl taq tzij, ri rujalik

rub'eyal ri ajlab'al tzij, ri rub'eyal ri cha'oj q'atöy tzij (achi'el ri rutz'ib'axik kib'i' ri winaqi' chuqa' julëy chïk rusamajixik ri juxuj wuj).

103. Richin chi ri aj juk'an chïk ruwach'ulew to'onïk ütz rusamajixik nb'an k'atzinel chi nuk'wex rub'eyal, xa rik'in ri k'exoj rutzijob'al chi kiwäch, achi'el pa rucholajem ri q'aton tzij chuqa' runimirisaxik ri k'aslemal pa taq juyu'.

104. Ri ch'ob'onïk Tik'asäs K'aslemal jun ruch'amiyal ri k'o chi nb'an richin ruk'waxik rub'eyal ri npe juk'an chïk to'onïk richin rupab'axik ri junamina'oj tzij, richin ri kuqub'an k'u'x chi ruwäch ri Iximulew chuqa' ri Tik'asäs K'aslemal.

k'aslemal. Rik'in jub'a' rejqalem k'ayewal chi nujech'uj kan ri' akuchi' ri xa konojel xtikil poqonal rik'in ri man ütz ta rub'eyal.

5. Ri ruchojmilal ruk'waxik ronojel ri rucholajem ruximon ri' rik'in oxi' rub'eyal: a) ri qitzij ruyakik jun jalajöj chuqa' k'ak'a' k'aslemal chuqa' pa rub'eyal ri k'iyana'ojilal ruch'amiyan ri jalajöj taq ruq'ij ri junamina'oj; b) nb'erila' jun k'iyilem pwaqilal chuqa' jun k'iyilem pa rub'eyal ronojel rik'in junam na'oj chuqa' jun q'aton tzij kichin konojel; c) ri ruyakik chuqa' runimirisaxik jun Saqamaq' pa rucholajem ri ch'ojib'äl, k'ak'a' chuqa' rik'in junamina'oj tzij.

6. Ri rutzijoxikil ronojel ri rayb'em chi rupam ri Ch'ob'onïk Tik'asäs K'aslemal chuqa' ri xtutunäj ri' rik'in xtuya' kitob'al jalajöj tzob'aj taq winaqi' pa rucholajem ri winaqilal chuqa' na'ojilal k'aslemal. Chanin rajowaxik manäq ta xtiya' kan rub'anik, yalan k'atzinel rusamajixik jun saqil cholsamaj, chuqa' chi rij re tzij re' npe jun ruchuq'ab'al rub'eyal rutzijoxikil chuqa' rujunumaxik runa'oj richin nb'erila' jun jikib'an k'ojlemal richin k'ïy juna': jun nimaläj ch'ob'onïk richin ronojel ri amaq'. Pa rub'eyal ronojel ri ruxe'el rusamajixik ntikïr el rik'in njikib'äx ruchojmilal chuqa' nipararäx rub'anik.

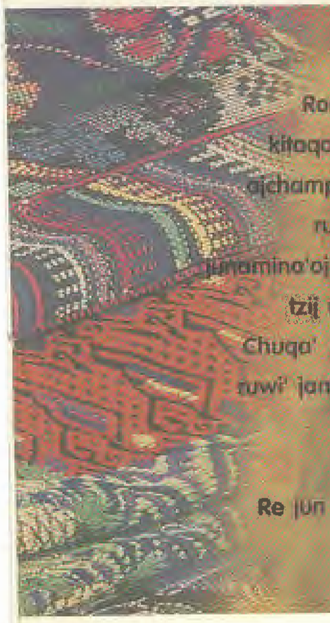

Ronojel ri xb'e'apon wi ri **k'otchinik** chuqa' ri tzijonik kik'in kitaqanel ri **Saqamaq'**, ri moloj winaqilal chuqa' kik'in ri man ajchampomal ta moloj, **re** jun wuj re' nuya' ruchojmilal rutob'al rusamajixik ri **tik'asäs** k'aslemal **chuqa'** nuya' ruchuq'a' ri junamino'oj pa Iximulew, chuqa' nuya' ka'i' oxi' jalajöj uqxanin taq **tzij** richin ri ch'aqa' **chik** rujalik ri cholk'aslemal junamino'oj. Chuqa' nurayb'ej chi nok ruxe'el kich'ob'ik chuqa' taq na'oj pa ruwi' jantape' tzijonik chuqa' nuya' ruchojmilal rub'eyal jun saqil **cholsamaj** ri xtib'e **apo chi ruwäch** ri **Iximulew.**

Re jun samaj re' jun tanaj chi re ri Peraj Tanaj Tijonik kichin aj juk'an chik ruwach'ulew IDEA.

International IDEA
Strömsborg
S - 103 34 Estocolmo, Suecia
Tel.: 46 8 6983700
Fax: 46 8 202422
E-mail: info@idea.int
http: //www.idea.int

ISSN 1402 - 6279
ISBN 91- 89098 - 23 - 4

PROGRAMA
PARTICIPACION Y DEMOCRACIA
INTERNACIONAL IDEA
TEL. 4022027-28
FAX 4181785